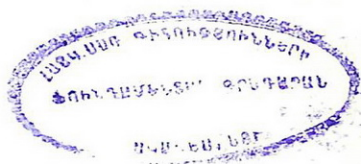

ԲԱՅԲԱՆ

ԷԶԵՐ
ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ

Общество книголюбов Армянской ССР

Библиотека книголюбa

Book lover,s association of the Armenian SSR

Book lover,s library

SOME PAGES
FROM THE LETTERS

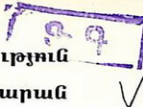

БАЙРОН
СТРАНИЦЫ ИЗ ПИСЕМ

Ереван. «Советакан грох» 1986

«Sovetakan groqh» YEREVAN 1986

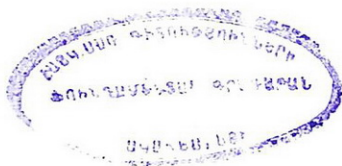
ՀՍՍՀ Գրքասերների ընկերություն
Գրքասերի գրադարան

ԲԱՅՐՈՆ ԷՋԵՐ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ

A T
18196

Երևան «Սովետական գրող» 1986

ԳՄԴ 84. 4Մք
Բ 269

The preface,
translation of the letters,
bibliography and annotations by
ANAHIT BEKARIAN

Вступительная статья,
перевод писем.
библиография и примечания
АНАИТ БЕКАРЯН

Ներածական խոսքը,
նամակների թարգմանությունը, մատեն-
ագիտությունը և ծանոթագրությունները՝
ԱՆԱՀԻՏ ԲԵՔԱՐՅԱՆԻ

Գրքույկի նպատակն է ներկայացնել հայ մշակույթի վերաբերյալ անգլիացի մեծ քանաստեղծ Ջ. Գ. Բայրոնի ունեցած այն տպավորությունները, խորհրդածու-
թյունները, գնահատականները, որոնք տեղ են գտել նրա նամակամու էջերում:
Հայաստանին և հայերին վերաբերող նամակներից քաղված հատվածները
ընթերցված են հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն:

Գրքույկը նախատեսված է գրքասեր լայն շրջանների համար:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մեծ գրողի նամակներն, օրագրերը և բազմաթիվ գրառումներն արժեքավոր պատմական փաստաթղթեր են, գրական-ստեղծագործական խոստովանություններ, որոնք բացահայտում են գրողի անձը, նրան համակած զգացմունքների, մտորումների ու գաղափարների ինքնատիպ աշխարհը:

Ի տարբերություն նախորդ դարաշրջաններին պատկանող նամականիների, որոնք ի սկզբանե իսկ գրվում էին ոչ միայն հասցեատիրոջ, այլև հրապարակման նկատառումով, ռոմանտիկների թողած նամակները հիմնականում գերծ են այս կարգի «շահախնդրությունից»: Դրանք մեծավ մասամբ անհաշվեմկատ պողովումներ են, ինքնադրսևորման անկեղծ վկայություններ: Նամականու ազատ, անկաշկանդ ժանրը պարզապես թույլ էր տալիս ավելի անմիջականորեն արտահայտելու այն, ինչ հաճախ անհրաժեշտ էր լինում թաքցնել գեղարվեստական ստեղծագործության խորքերում:

Եվ այնուամենայնիվ, ռոմանտիկների՝ նույնիսկ տպագրության համար չնախատեսված նամակները, իրենց վերոհիշյալ հատկանիշների շնորհիվ, անգնահատելի արժեք են ներկայացնում դարաշրջանի գրական-հասարակական կյանքի արտացոլման առումով:

Անգլիացի մեծ բանաստեղծ Ջորջ Գոդոն Բայրոնի (1788—1824)՝ իր դարաշրջանի ամենապայծառ դեմքերից մեկի հարուստ նամականին այսօրինակ հուշարձաններից է: Նրա երկարատև, «ինքնակամ արքորը» պատճառ դարձավ, որ նա նամակներ գրի: «Ես շրջահայաց նամակագիր չեմ և սովորաբար գրում եմ այն, ինչ գալիս է տվյալ պահին», — գրել է Բայրոնը 1822-ին իր նամակներից մեկում՝ հասցեագրված հավանաբար Մերի Շելլինգ¹:

¹ Շելլի, Մերի (1797—1851), անգլիացի նշանավոր բանաստեղծ Պ. Բ. Շելլիի (1792—1822) կինը, փիլիսոփա և վիպասան Վիլյամ Գոդվինի (1756—1836) դուստրը: Մ. Շելլինգ գրել է «Ֆրանկենշտեյն,

Բայրոնի հարուստ նամականին լայն հնարավորություն է ընձեռում խորամուխ լինելու բանաստեղծի անձնական կյանքի և ստեղծագործության ամենամոլորական գաղտնարանների մեջ: Համաշխարհային գրականության պատմության մեջ քիչ են գրողի կյանքի և արվեստի փոխներթափանցումը ի ցույց դնող նման վկայություններ:

Բայրոնի նամակները իր անձնավորության անխարդախ հայելին են և պարունակում են չափազանց պերճախոս մեկնաբանություններ իր իսկ պոեզիայի վերաբերյալ: Զգացմունքների և մտքերի թարմությունն ու անմիջականությունը բանաստեղծի նամակների և օրագրերի ամենագրավիչ գծերից են: Դրանք ավելի ճշմարիտ և հստակ են արտացոլում մեծ բանաստեղծին, քան ժամանակակիցների թողած ցանկացած հիշողությունը և իրոք որ գրված են մի մարդու ձեռքով, որը խորհրդածելով ինքն իր հետ, իր ժամանակի հետ, ձգտում է պարզել լինելության, մարդկային հոգու և պատմության իմաստը: Այս առումով նամակներն, անտարակույս, բարձր գրական արժեք ունեն:

Բայրոնի գրելաոճը կարծես թե պարզ է, սովորական, բայց ոչ բացարձակ խոսակցական: Նա գրել է արագ, հազվադեպ ջնջելով առանձին բառեր: Նամակներում առկա արտահայտությունները, որպես կանոն, հստակ են, ճշգրիտ և ցայտուն: Հեղինակը խուսափել է «գեղեցիկ գրելաձևից», թեև հազվադեպ չեն մաս գրական զուգորդումներն ու մեջբերումները: Նրա նախընտրած գրական հետաքրքրությունների ոլորտում են Սկոտի և Շեքսպիրի, Շերիդանի² և Գոլդսմիթի³, 18-րդ դարի անգամ

կամ ժամանակակից Պրոմեթևս» (1816—1817) վիպակը, որը Բայրոնի կողմից գնահատվել է որպես զարմանալի ստեղծագործություն 19-ամյա աղջնակի համար, ինչպես նաև «Վալսերգա» (1823), «Վերջին մարդը» (1826) վեպերը և այլ ստեղծագործություններ:

Բայրոնին և Պ. Բ. Շելլին մտերմացրել էր Եվրոպայում (այդ թվում Անգլիայում) մոլեգնող ռեակցիայի նկատմամբ նրանց ունեցած ատելությունը, ինչպես նաև վտարանդիների ընդհանուր ճակատագիրը: Բայրոնը Շելլին համարում էր իր լավագույն ընկերը:

² Շերիդան, Ռիչարդ (1751—1816), իռլանդացի անվանի թատերագիր և բաղադրական գործիչ:

³ Գոլդսմիթ, Օլիվեր (1728—1774), անգլիացի գրող, 18-րդ դարի անգլիական սենսիտիվնտալիզմի ներկայացուցիչ:

ոչ հանրահայտ դրամատուրգների ստեղծագործությունները: Նրա հետաքրքրասիրությունը, անաչառ վերաբերմունքը դեպի իր ընկերները և ժամանակակիցները ոչ մի տեղ այնքան ակնհայտ չեն, որքան նամակներում:

Բայրոնի նամակների և օրագրերի ընթերցողը հենց բանաստեղծից է իմանում նրա գրական մտահղացումների ու խիզախումների մասին, հաղորդվում նրա բանաստեղծական երևակայության ու խոհերի տարերքին: «Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացության» (1812—1818), «Դոն Ժուանի» (1819—1824), «Կայենի» (1821), «Բրոնզե դարի» (1821) և շատ ուրիշ երկերի ստեղծման հետ կապված տարատեսակ մանրամասնություններ կարելի է քաղել նամակների էջերից: Իսկ վերջիններս լի են պոեզիայով, և այդ պոեզիայի հերոսն ինքն է՝ Բայրոնը. մի մարդ, որն իր կյանքն ապրեց իր կերտած արվեստի փոթորկում ու խրոխտ հերոսի պես և արվեստի օրենքով:

Կարդալով Բայրոնի նամակները և օրագրերը, կարելի է հետևել նրա հասարակական, քաղաքական, գեղագիտական, փիլիսոփայական ու գրական հայացքների ձևավորման ու զարգացման ընթացքին, քաղել բազմաթիվ հավաստի տեղեկություններ 19-րդ դարի առաջին կեսին Արևմտյան Եվրոպայում տիրող հասարակական, քաղաքական ու գրական կյանքի վերաբերյալ: Այս առումով Բայրոնի նամակներն ու օրագրերը սթանդեյլիորեն զուգակցում են իրենց մեջ պատմական ու գրական հուշարձանի բոլոր արժանիքներն ու բարեմասնությունները:

Բայրոնի նամականու մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն նաև հայերին և հայ մշակույթին վերաբերող էջերը: Դրանց մեջ արտացոլված են այն ջերմ սերն ու հարգանքը, որ տածել է հանճարեղ բանաստեղծը դեպի հայ ժողովուրդն ու նրա հարուստ մշակույթը:

1816-ի ապրիլի 25-ին՝ արդեն ճանաչում ստացած բանաստեղծ, բազմաթիվ բանաստեղծությունների և պոեմների⁴ հեղինակ Ջորջ Գորդոն Բայրոնը, անընդհատ եմթարկվելով իր

⁴ Այդ ժամանակ արդեն լույս էին տեսել բանաստեղծի «Պարսպության ժամեր» խորագիրը կրող բանաստեղծությունների ժողովածուն (1807), «Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը» պոեմի առա-

հայրենիքում հալածանքի ու վիրավորանքի՝ հանդուգն էպիգրամների և պառլամենտական ելույթների համար, խորապես դժգոհ իր միջավայրից, հեռանում է Անգլիայից, այլևս չվերադառնալու որոշմամբ:

Նույն թվականի աշնանը Բայրոնը ծանոթանում է Մխիթարյանների⁵ հետ: Հայրենիքից հեռու, եվրոպական քաղաքակրթությունից հոգնած բանաստեղծը Ս. Ղազարի մայրավանքում սկսում է ուսումնասիրել հայերեն՝ երազելով ներթափանցել արևելյան պոեզիայի գաղտնաբանները: «Կարևորը այն չէ, թե Բայրոնը որչափով է սովորել հայերենը: Կարևորը երևույթն է, այն ջերմ համակրանքը, որ մա տածել է մեր երկրի պատմության և գրականության հանդեպ, այն խանդավառ հափշտակությունը, որ մա ամեն օր Ադրիականի փոթորկոտ ջրերը ճեղքելով գնացել է հայոց կղզին, մի ազնիվ նպատակով համակված՝ սովորելու լեզուն»⁶:

Հայ և արևմտաեվրոպական գրական առնչությունների պատմության մեջ նշանակալի տեղ է գրավում հայագիտության ասպարեզում Բայրոնի կատարած ուսումնասիրությունների հարցը: Հայ մշակույթին, պատմությանն ու լեզվին վերաբերող Բայրոնի նամակները՝ ուղղված Թ. Մուրին⁷ և Ջ. Մըրրեին⁸,

ջին և երկրորդ երգերը (1812), «Անգլիական երգիչներ և շոտլանդական տեսաբաններ» (1809), «Գյավուր» (1813), «Ծովաճեն» (1814), «Լարա» (1814) պոեմները և այլն:

⁵ Մխիթարյան միաբանություն, Մխիթարյաններ, հայ կրոնական (կաթոլիկ) և մշակութային կազմակերպություն, որը 1701-ին Կ. Պոլսում հիմնադրել է հայ հասարակական, գիտական, մշակութային և եկեղեցական նշանավոր գործիչ Մխիթար Սեբաստացին (1676—1749): Միաբանությունը 1706-ին տեղափոխվել է Մերոն (Հունաստան), իսկ 1717-ից հաստատվել Վենետիկի մոտ գտնվող Ս. Ղազար-կղզում, որտեղ և գործում է առ այսօր: Հետագայում, կանոնադրության փոփոխման կապակցությամբ ծագած վեճի պատճառով, միաբանների մի խումբ, թողնելով Վենետիկը, հաստատվեց նախ Տրիեստում (1773), իսկ այնուհետև՝ Վիեննայում (1811):

⁶ Խ. Դաշտենց, «Բայրոնը և հայերը», Հայպետհրատ, Ե., 1959, էջ 174:

Մուր, Թոմաս (1779—1852), իռլանդական ծագումով անգլիացի ռոմանտիկ բանաստեղծ: 1811-ին մա ծանոթանում է Բայրոնի հետ

ՎԵՐԸ ԿԸՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՆԳՂԻԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԷՆ

ՅՕՐԻՆԵԱԼ Դ Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ԱՒԳԵՐԵԱՆ

Յաշակերտութիւն Մեծին Մխիթարայ Բաբունայեանի :

Դ ՎԵՆԷՏԻԿ

ՏՊԱԳՐԵԱԼ

Դ ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

ՀՄԿԸ

ՎԵՐԼՆԻՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԵՒ ԱՆԳՂԻԱԿԱՆ

ՅՕՐԻՆԵԱԼ

Դ Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ԱՒԳԵՐԵԱՆ

ՅԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԵՆԷ ՄԵԾԻՆ ՄԽԹԱՐԱՅ
ՐԱԲՈՒՆԱՊԵՏԻ.

Դ ՎԷՆԷՏԻԿ

Դ ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ.

ՌՄԿԸ

ընդգրկում են 1816—1821 թվականները: Դրանք ինքնին արժեքավոր են և վառ ապացույց են այն մեծ դերի, որ խաղացել է Բայրոնը հայ մշակույթը օտարներին ծանոթացնելու գործում: Նրա կատարած բազմաթիվ թարգմանությունները հայ մատենագրությունից (հատվածներ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմությունից», Ն. Լամբրոնացու «Ատենաբանությունից», Ս. Պողոսի և կորնթացիների նամակագրությունը, որի բնագիրը չի պահպանվել, իսկ թարգմանությունը այդ ժամանակ գոյություն է ունեցել միմիայն հայ մատենագրության մեջ և առաջին անգամ անգլերեն է թարգմանվել Բայրոնի կողմից, և այլն)⁹, անգլերեն-հայերեն, հայերեն-անգլերեն քերականությունների և անգլերեն-հայերեն բառարանի պատրաստման ու հրատարակման գործում Բայրոնի անմիջական մասնակցությունը մի անգամ ևս հաստատում են նրա արտակարգ հետաքրքրությունը դեպի հայ մշակույթը:

Հայերենի իր ուսուցչի՝ Հարություն Ավգերյանի¹⁰, խնդրանք-

և ուսումնում նրա մտերիմ ընկերը: Մուրը Բայրոնի առաջին կենսագիրներից է: Բանաստեղծի մահից հետո, 1830-ին, նա Լոնդոնում հրապարակում է Բայրոնի նամակները և օրագրերը:

⁹ Մըրրե, Ջոն (1778—1843), Բայրոնի հրատարակիչը: Բայրոնը Մըրրեի հետ պահպանել է մշտական նամակագրություն՝ սկսած 1811-ից մինչև իր մահը:

⁹ Տե՛ս, օրինակ, «Ծաղկաբաղ քերթողաց անգղիացոց», Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1852, «Հայերեն վարժությունները և բանաստեղծությունները», Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1870 և այլն:

¹⁰ Ավգերյան, Հարություն (1774—1854), ծնվել է Անկարայում, 12 տարեկան հասակում տեղափոխվել է Ս. Ղազար կղզի և 1798-ին ձեռնադրվել քահանա: Ավգերյանը զարգացած մարդ էր, լեզվաբան, բառարանագիր և թարգմանիչ: Կատարելապես իմացել է հունարեն, լատիներեն, եբրայերեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, հունգարերեն, գերմաներեն և թուրքերեն: Նա, Բայրոնի հետ միասին, կազմել և հրատարակել է անգլերեն-հայերեն (1817), հայերեն-անգլերեն (1819) քերականության ձեռնարկներ: Ավգերյանը հայտնի է նաև որպես հմուտ թարգմանիչ. առաջին անգամ հայերեն (գրաբար) է թարգմանել Ջոն Միլտոնի «Դրախտ կորուսյալը» (1824), իտալերեն՝ Կերսես Լամբրոնացու «Ատենաբանությունը» (1812), Ներսես Ծնորհալու «Հավատով խոստովանիմը» (1823) և այլն: Ավգերյանը նաև ուրիշ բազմաթիվ արժեքավոր աշխատությունների հեղինակ է:

քով Բայրոնը հայերեն-անգլերեն քերականության ձեռնարկի համար մի առաջաբան է գրում: Քաղաքական նկատառումներից ելնելով, Մխիթարյանները որոշում են չհրապարակել այն¹¹: Բայրոնի՝ ոչ մի հաշտության, զիջումի չգնացող, խոռվահույզ հոգին, ըմբոստացավ այս անգամ արդեն օբյեկտիվ պատճառների դեմ. բանաստեղծը վիրավորվեց և դադարեցրեց իր այցելությունները Ս. Ղազար:

1823-ի հուլիսին Բայրոնը Իտալիայից մեկնում է Հունաստան, որն այդ ժամանակ ազգային ազատագրական պայքար էր մղում թուրքական բռնակալների դեմ:

Նախքան Հունաստան մեկնելը, Բայրոնը վերջին անգամ այցելում է իր հայ բարեկամներին: Ծառ հուզիչ է եղել բանաստեղծի. բաժանումը Մխիթարյաններից: Երբ բանաստեղծի մակույկը հեռացել է տեսադաշտից, Հարություն Ավգերյանն ու Սուրբաս Սոմալյանը¹², այդ «երկու ալեփառ ծերունիներն

¹¹ Թուրքերի և պարսիկների հասցեին ասված սուր խոսքերի պատճառով վերոհիշյալ առաջաբանը դեռևս երկար ժամանակ մնաց անտիպ: Հետագայում Թոմաս Մուրը գտավ այն բանաստեղծի թղթերում և հրատարակեց 1830-ին նրա կենսագրության և նամակառու մեջ (Th. Moore. «Lord Byron's Life, Letters and Journals». London): Միայն դրանից հետո այդ առաջաբանը թարգմանվեց հայերեն և «Ի թղթոց Լորտ Պայրոնի» խորագրով տեղ գտավ 1852-ին Մխիթարյանների կողմից լույս ընծայած «Ծաղկաբաղ բերթողաց անգղիացոց» գրքում: Այնուհետև այն բազմիցս զետեղվել է Մխիթարյանների կողմից հրատարակած տարբեր ժողովածուներում (տե՛ս, օրինակ, Բայրոն, «Հայերեն վարժությունները և բանաստեղծությունները», Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1870, 1907), արևելահայ և արևմտահայ պարբերականներում, տարեցույցներում և այլուր:

Այդ առաջաբանը լույս է տեսել նաև ռուսերեն: Դեռևս 1893-ին այն տպագրվել է «Семья» ամսագրում (տե՛ս № 54 և № 55-ում զետեղված Յու. Վեսելովսկու «Байрон на острове св. Лазаря» հոդվածը): Այնուհետև այն տեղ է գտել Յու. Վեսելովսկու «Литературные очерки» (М., типография А. В. Васильева, 1900), «Очерки армянской литературы, истории и культуры» (Ереван, «Айастан», 1972) և այլ գրքերում, ինչպես նաև Ա. Վեսելովսկու աշխատություններում:

¹² Սոմալյան, Սուրբաս (1776—1846), ծնվել է Կ. Պոլսում: 1804-ին Վենետիկում ձեռնադրվել է քահանա: 1808-ին քարոզչական պաշտոնով ուղարկվել է Կ. Պոլիս, 1817-ին՝ Մադրաս, 1820-ին վերադարձել է Վենետիկ:

ՀԻԼԻՈՆԵԱՆ

Քերթուած Լորտ Բայրոնի:

(Ժաբժմանութիւն)

Մոզսիսի Չոհրապետանց

Արցախեցւոյ:

Երեւոյ գիւղ:

Ի Համախի:

Պատգամներ Լազարէի:

1857-ՌՅԶ

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

ՎԵՆԵՏԻԱ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑՆ ՂԱԶԱՐՈՒ
1860

իրարու երես մայեցան... մեկնած էր ան, զոր տարիներով սիրած էին իրենց անատակ որդույն պես. ան պիտի մեկներ դեպի Արևելք... և երկուքին ալ աչքերեն զույգ մը արցունքի կաթիլներ գլորեցան ու տղու պես լացին»¹³:

Բանաստեղծը բառացիորեն ապրում էր բոլոր տառապած ու տանջված ժողովուրդների ու ազգերի՝ հայ, հույն, իսպանացի, իտալացի, դառը ճակատագրով: Պատմական չէ, որ մա որոշում է ընդունում մասնակցելու հույն ժողովրդի ազատության համար մղվող սրբազան պայքարին: «Բոլորն ասում են, որ ես կարող եմ շատ օգտակար լինել Հունաստանին: Ոչ ես, ոչ էլ նրանք չգիտեն, թե ինչպես, բայց համենայն դեպս փորձենք»¹⁴, — գրում է Բայրոնը: Նա մեկնում է Հունաստան, որպես ազատագրական պայքարի զինվոր՝ ժամանակակիցների վկայությամբ դեռ առաջին օրերից ցուցաբերելով արտակարգ արիություն, ինքնատիրապետում ու նվիրվածություն:

Իր կյանքի ուղին բանաստեղծն ավարտում է թուրքերով շրջապատված Միսոլոնգի¹⁵ քաղաքում, հունական ապստամբների ջոկատում՝ որպես ճնշված ժողովրդի ազատագրության համար մղվող պայքարի հերոս և մարտիկ:

* * *

Բանաստեղծի կյանքի ու մահվան տարեկիցների կապակցությամբ (1846, 1894, 1901, 1924, 1932 և այլն) Միսիթարյանները հրատարակել են նրա մի շարք նամակները: Հայ անվանի գրող Խաչիկ Դաշտենցի, որն իր հոդվածներում անդրադարձել է բանաստեղծի կյանքին ու ստեղծագործություններին, «Բայրոնը և հայերը» գրքում¹⁶ նույնպես ընդարձակ մեջ-

¹³ Ռ. Որբերյան, «Լորտ Պայրըն (ի Ս. Ղազար)», «Բազմավեպ», 1932, № 6—7, էջ 272:

¹⁴ Thomas Medwin. «Journal of the Conversations of Lord Byron noted during the years 1821—1822». Paris, 1825, v. 2, p. 175.

¹⁵ Միսոլոնգի (Մեսոլոնգիոն), քաղաք Արևմտյան Հունաստանում:

¹⁶ Խ. Դաշտենց, «Բայրոնը և հայերը», Հայպետհրատ, Երևան, 1959:

բերումներ կան այդ նամակներից: Բայրոնի մահվան 150-ամյակի կապակցությամբ ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի սեկտորի հրատարակությամբ 1974-ին լույս է տեսնում «Էջեր Զ. Գ. Բայրոնի հասարակական-քաղաքական գործունեությունից» գիտա-ինֆորմացիոն բյուլետենը, որտեղ որոշակի տեղ է հատկացված նրա հայկական թեմայով գրված նամակներին: Տարիներ առաջ Վենետիկում, առանձին գրքույկով, այդ նամակները լույս տեսան անգլերեն¹⁷:

Անտարակույս, մեծ բանաստեղծի ամեն մի խոսքը հայ ժողովրդի մասին արժանի է ընթերցողների լայն զանգվածի ուշադրությանը: Չնայած դրան, մինչև այսօր հայ ընթերցողն առանձին գրքով և մանրամասն մեկնաբանություններով ու ծանոթագրություններով չունի իր ձեռքի տակ Բայրոնի նամակները հայերի ու հայ մշակույթի վերաբերյալ, իսկ ուսւ ընթերցողը գրեթե ծանոթ չէ դրանց:

Այս գրքույկը նպատակ ունի լրացնելու այդ բացը: Հայերեն և ռուսերեն ենք թարգմանել Թ. Մուրի «Լորդ Բայրոնի կյանքը, նամակները և օրագրերը» գրքում¹⁸ զետեղված Բայրոնի «հայկական» նամակները: Նպատակահարմար ենք գտել նամակների այս գրքույկի հավելվածում զետեղել նաև Բայրոնի կողմից հայերեն-անգլերեն քերականության համար գրված առաջաբանը և Թ. Մուրի որոշ ծանոթագրությունները Բայրոնի նամակների վերաբերյալ:

Ժամանակագրական կարգով զետեղված է Բայրոնի ստեղծագործությունների հայերեն թարգմանությունների՝ առանձին գրքերով, ժողովածուներում և պարբերական մամուլում, և նրան միլիված ուսումնասիրությունների մատենագիտական ցանկը:

ԱՆԱՀԻՏ ԲԵՋԱՐՅԱՆ

¹⁷ «Lord Byron and the Armenians». Byron's Letters and Journals, Venice.

¹⁸ Thomas Moore. «The Life, Letters and Journals of Lord Byron». London, John Murray, 1908.

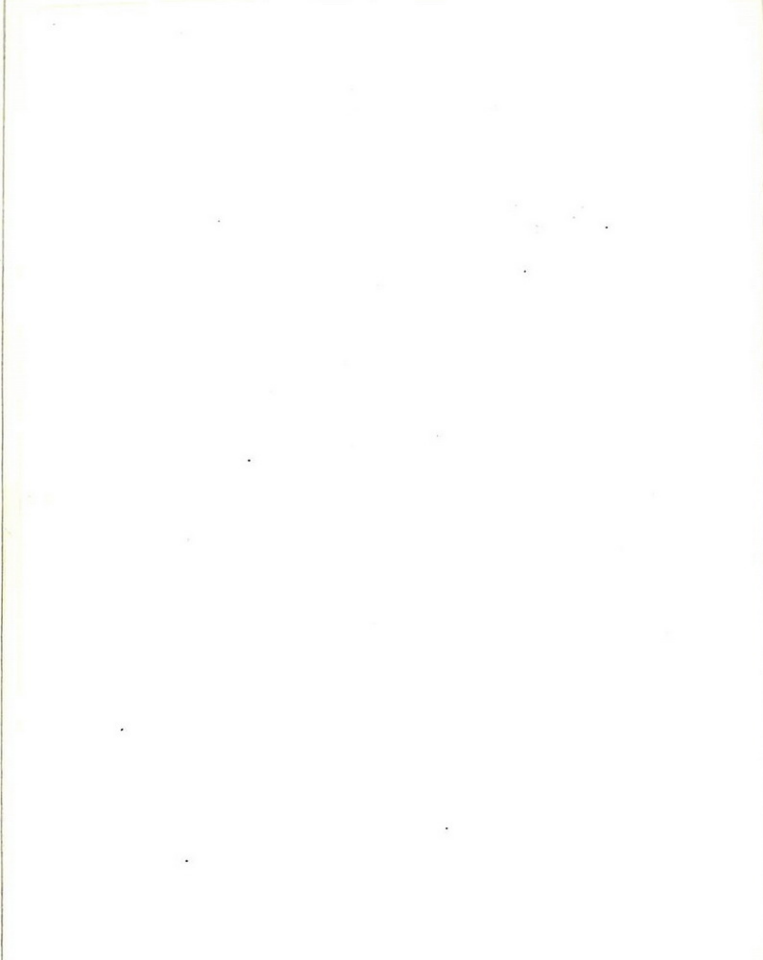

Ս. ՂԱԶԱՐ. Մխիթարյան միաբանության շենքի ընդհանուր տեսքը

Ս. ՂԱԶԱՐ. վանքի գլխավոր մուտքի կամարաշարը

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԵՆԻՆՍԿԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

1. ՊՐԵ ՄԸՐՐԵԻՆ

4 դեկտեմբերի 1816, Վենետիկ

... Սկսել և շարունակում եմ հայոց լեզվի ուսումնառությունը, որին տիրապետում եմ հնարավորություններիս սահմաններում. ամեն օր գնում եմ հայկական վանք՝ դասեր առնելու մի գիտնական վանականից¹, և որոշ բացառիկ ու օգտակար տեղեկություններ եմ արդեն ձեռք բերել արևելյան այդ ժողովրդի գրականության և սովորությունների մասին: Նրանք այստեղ ունեն հաստատություն, եկեղեցի և իննսուն վանականից բաղկացած միաբանություն: Նրանցից ոմանք շատ ուսյալ և կիրթ մարդիկ են: Ունեն մաև տպարան և մեծ ջանքեր են գործադրում իրենց ազգը լուսավորելու համար: Իմ համոզմամբ հայոց լեզուն (որ երկուսն է՝ գրաբար և աշխարհաբար) դժվարին է, բայց ոչ անհաղթահարելի (համեմայն դեպս, ես հուսով եմ): Կշարունակեմ ուսումնառությունս: Հարկավոր է միտքս մարզել ավելի խիստ ուսման բնագավառում, և այս լեզուն, ամենադժվարինը լինելով ինձ համար, նույնպիսի անհրաժեշտություն է, որպիսին՝ պոչը օձի համար:

.....
Կարծում եմ, որ ձմեռը կանցկացնեմ **նրա** հետ և կզբաղվեմ հայկական այբուբենով: Բարեբախ:

¹ Խոսքը Հ. Ավգերյանի մասին է:

տաբար տիկինը² իմ հանդեպ նվազ անողորք է, քան լեզուն. այլապես երկուսի միջև խելքիս մնացած մասն էլ կթոցնեի: Ի դեպ նա հայտնի չէ, այլ վե-
նետիկունի, կարծում եմ, որ այդ մասին արդեն գրել եմ:

2. Պ-ՐՆ ՄՈՒՐԻՆ

5 դեկտեմբերի 1816, Վենետիկ

Իբրև հաճելի ժամանց, ամեն օր հայերեն եմ սովորում հայկական վանքում: Պարզվեց, որ միտքս պայծառացնելու համար ինձ հարկավոր է մի տաժանակիր աշխատանք: Սա ամենադժվարին աշխատանքն է, որ ես կարողացա գտնել այստեղ իբրև ժամանց՝ միտքս տանջահար անելու և կենտրոնանալու համար: Ինչևէ, սա մի հարուստ լեզու է, և լիովին փոխհատուցվում են սովորողի չարչարանքները: Ես ջանք եմ թափում և կշարունակեմ, բայց չեմ կարող երաշխավորել ոչ հաջողություններիս, ոչ էլ ձգտումներիս իրականացման համար: Վանքում կան մի շարք չափավանց հետաքրքիր ձեռագրեր, գրքեր, ինչպես նաև

² Վենետիկում Բայրոնը սիրահարվում է վենետիկցի հարուստ վաճառական Սեզատիի քսաներկուամյա տիկնոջը՝ գեղեցկուհի Մարիանային, որին ծնողները բռնությամբ ամուսնացրել էին ծեր վաճառականի հետ: Այդ մասին Բայրոնը ավելի մանրամասն գրում է 1816-ի նոյեմբերի 17-ի նամակում հասցեագրված Թ. Մուրին (տե՛ս Th. Moore "The Life, Letters and Journals of Lord Byron". London. John Murray, 1908, p. 329):

թարգմանություններ այժմ կորած հունարեն բնագրերից, նաև պարսկերենից, ասորերենից և այլն՝ չհաշված իրենց ժողովրդի բնիկ երկերը: Չորս տարի առաջ ֆրանսիացիները հիմնեցին մի հայկական ամբիոն: Երկուշաբթի առավոտյան ներկայացան քսան աշակերտ՝ լի ազնիվ եռանդով, սրտաբաց երիտասարդությամբ և անզուգական աշխատասիրությամբ: Նրանք իրենց ազգի և աշխարհակալ հաղթությանն արժանի քաջությամբ դիմացան մինչև հինգշաբթի: Այնուհետև այբուբենի քսանվեցերորդ տառի վրա նրանցից **տասնհինգի** ուժերը սպառվեցին: Իբրև նրանց արդարացում պիտի ասել որ, դա, հիրավի, այբուբենի մի Վաթերլոո է: Եվ սակայն որքան բնորոշ է այդ մարդկանց (ֆրանսիացիներին-Ա. Բ.) հրաժարումը, այս անգամ էլ նրանք վարվեցին այնպես, ինչպես սովոր են վարվել իրենց միապետների հետ՝ հին ոտանավորի պարողիայի պես.

«Վերցրի մի բան, և տհր մի բան,
վերցրի արքա, և տհր արքա»:

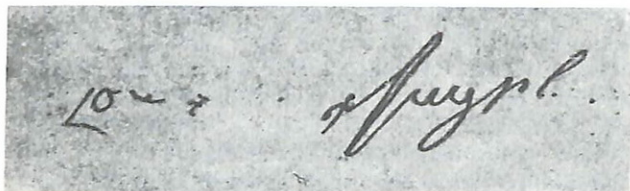
3. ԱՎԳՈՒՍՏԱ ԼԻՒՆՅՅ

18 դեկտեմբերի 1816, Վենետիկ

Ամեն առավոտ գնում եմ հայկական վանք (հայերի. փոքրիկս, ոչ միանձնուհիների) լեզու սովորելու, նկատի ունեմ հայոց լեզուն (քանզի քեզ

³ Լի, Ավգուստա (1783—1851), Բայրոնի խորթ քույրը: Բայրոնի նամակագրությունը Ավգուստայի հետ շարունակվել է բանաստեղծի ամբողջ կյանքում: Բայրոնը նրան նվիրել է շատ բանաստեղծություններ:

կարծեմ հայտնի է, որ ես խոսում եմ իտալերեն ավելի սահուն, քան ճիշտ): Եթե դու հարցնես, թե իմ ինչին է պետք այդ հազվագյուտ լեզուն, ես կարող եմ միայն պատասխանել, որ դա արևելյան է, և դժվարին է, և գրավում է ինձ. սրանք այն պատճառներն են, որ իմ մտածելակերպի դեպքում, որն, ինչպես քեզ հայտնի է, նույնպես արևելյան է և դժվարին, բավարար են:

Ջ. Գ. Բայրոնի հայերեն ստորագրությունը

..2

4. Պ-ՐՆ ՄՈՒՐԻՆ

24 դեկտեմբերի 1816, Վենետիկ

... Իմ «կյանքի ընթացքը» խիստ կարգավորվում է: Առավոտները մակուկով գնում եմ Ս. Ղազար վանքի հայրերի հետ հայերեն թոթովելու և օգնելու նրանցից մեկին⁴ անգլերենը ուղղելու անգլերեն-հայերեն քերականության մեջ, որը շուտով հրատարակվելու է:

⁴ Խոսքը Հ. Ավգերյանի մասին է:

Հրատ. Փիլիպպոս Վարդապետեանի

Բ Ա Յ Ր Ը Ն

Շ Ի Լ Ի Ո Ն Ի Կ Ա Լ Ա Ն Ա Ի Ո Ր Ը

Թ ա ր գ մ.

Յովհաննէս Թումանեանց

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ջ

Տպար. Յ. Մարտիրոսեանցի. | Типогр. И. Мартirosianца.

1896

5. Պ-ՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

27 դեկտեմբերի 1816, Վենետիկ

Առավոտյան շարունակում եմ հայերենի պարապմունքներս, միաժամանակ խրախուսելով և աջակցելով Ս. Ղազար վանքում այժմ տպագրվող անգլերեն-հայերեն քերականության անգլերեն բաժինը կազմելուն:

Հայերի առաջնորդը եպիսկոպոս է, մի հրաշալի ծերունազարդ մարդ՝ ասուպաձև մորուքով⁵: Հայր Պասկալը⁶ նույնպես զարգացած և բարեպաշտ մարդ է: Նա երկու տարի ապրել է Անգլիայում:

6. Պ-ՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

2 հունվարի 1817, Վենետիկ

Մեկ այլ ծրարով ուղարկում եմ ձեզ մի քանի թերթ անգլերեն-հայերեն քերականությունից՝ հայերի օգտագործման համար, որի հրատարակմանը ես իրոք խթանել և աջակցել եմ: (Այն ինձ վրա նստեց ընդամենը հազար ֆրանկ՝ ֆրանսիական լիվր): Դեռ շարունակում եմ հայոց

⁵ Ագոնց, Ստեփաննոս Գյուվեր (1740—1824), արքեպիսկոպոս, ծնվել է Տրանսիլվանիայի Զուրջով քաղաքում: Նրա գրչին եմ պատկանում կրոնա-բարոյախոսական և գիտական մի շարք երկեր: Աշխարհագրական աշխատություններում պաշտպանել է Կոպեռնիկոսի արևակենտրոն ուսմունքը և համեմատական երկրագիտության սկզբունքները:

⁶ Նույն ինքը՝ Հ. Ավգերյանն է: Բայրոնը այդպես էր անվանում նրան:

լեզվի դասերս, ճիշտ է ոչ բունն առաջադիմությանը, բայց և օրեցօր եղածին մի բան ավելացնելով: Հայր Պասկալը իմ աննշան օգնությանը (նրա խոսակերներն անգլերենի եմ թարգմանում) շարունակում է պատրաստել հայերեն-անգլերեն քերականության (անգլիացիների համար) ձեռագիրը, որը նույնպես կտպագրվի, երբ ավարտվի:

Կուզենայինք իմանալ, թե կան, արդյո՞ք, հայերեն տպատատեր և հայ մամուլ Անգլիայում՝ Օքսֆորդում, Քեմբրիջում կամ մի որևէ այլ տեղ: Դուք, իհարկե, տեղյակ եք, որ շատ տարիներ առաջ Վիստոնները⁷ Անգլիայում հրատարակեցին «Հայոց պատմության» բնագիրը՝ իրենց կատարած լատիներեն թարգմանության հետ մեկտեղ: Գոյություն ունեն, արդյո՞ք, այդ տպատատերը և որտեղ են: Խնդրում եմ հարց ու փորձ արեք Ձեր լավատեղյակ ծանոթներին:

Երբ այս քերականությունը (ես նկատի ունեմ այժմ տպագրվողը) պատրաստ լինի, չեք առարկի, արդյո՞ք, վերցնել քառասուն կամ հիսուն օրինակ, որոնք հինգ կամ տաս գինեյից ավելի չեն արժենա և դրանց վաճառքով շարժել ուսյալների հետաքրքրությունը: Պատասխանեք՝ այո կամ ոչ, ինչ-

⁷ 1736-ին Լոնդոնում Վիստոն եղբայրների թարգմանությանը լատիներեն լույս է տեսնում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցը»: Անգլիացի երկու եղբայրները հայերեն սովորել էին իրենց հորից, որը դաստիարակի պաշտոն էր վարել հնդկահայ հարուստ մի ընտանիքում:

պես կկամենաք: Կարող եմ վստահեցնել, որ նրանք ունեն մի շարք հետաքրքիր գրքեր և ձեռագրեր, գլխավորապես թարգմանություններ այժմ կորած հունարեն բնագրերից: Բացի այդ, նրանք այստեղ ներկայացնում են մի շատ հարգելի և ուսումնասեր միաբանություն, և դեռ Բոնապարտի օրոք ֆրանսիացի մի շարք գիտնականներ մեծ եռանդով ձեռնամուխ են եղել նրանց լեզվի ուսումնասիրությանը:

7. Պ-ՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

3 մարտի 1817, Վեներտիկ

Հայերեն քերականությունը հրատարակվում է, բայց հայերենի դասերս առաջժ ընդհատվել են, մինչև որ գլխացավս մի քիչ մեղմանա:

8. Պ-ՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

25 մարտի 1817, Վեներտիկ

Հայերեն քերականությունը հրատարակվում է, այսինքն, միայն **մեկը**, մյուսը դեռևս ձեռագիր վիճակում է⁸: Անցյալ ամիս հիվանդությունս խանգարեց ինձ տեղիցս շարժվելու, և ես ոչ մի նոր բան չեմ արել հայերենի հետ կապված:

⁸ 1817-ին Ավգերյանը և Բայրոնը միացյալ ջանքերով հրատարակում են անգլերեն-հայերեն քերականության (հայերի համար) ձեռնարկը, իսկ 1819-ին՝ հայերեն-անգլերեն քերականության ձեռնարկը անգլիախոս ուսանողության համար:

9. Պ-ՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

31 մարտի 1817, Վենետիկ

Արդյո՞ք գրել եմ Ձեզ, որ թարգմանել եմ առաքելական թղթերից երկուսը՝ ս. Պողոսի և կորնթացիների նամակագրությունը, որ մեզ մոտ կորած է, բայց հայերեն կա և, ինձ թվում է, շատ արժանահավատ է: Ես այն թարգմանել եմ Ս. Գրքին հատուկ անգլերենով⁹:

10. Պ-ՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

8 հունիսի 1817, Վենետիկ

Այս նամակը պաշտոնապես Ձեզ կհանձնեն երկու հայ վանականներ, որոնք Անգլիայով ուղևորվում են Մադրաս: Ձեզ կհանձնեն նաև քերականության մի քանի օրինակ, որոնք կարծում են սիրով կվերցնեն: Եթե որևէ բանով կարող եք օգտակար լինել նրանց՝ ծովաշինների կամ էլ Արեւելյան Հնդկաստանի Ձեզ ծանոթ անձանց միջոցով, ապա ես ավելի քան երախտապարտ կլինեմ, քանի որ նրանք և նրանց միաբանությունը, Վենետիկ ժամանելուցս ի վեր, չափազանց ուշադիր և բարեկամաբար են տրամադրված իմ նկատմամբ: Նրանց անուններն են՝ հ. Սուքիաս Սոմալյան և հ. Սարգիս Թեոդորոսյան¹⁰: Խոսում

⁹ Այս նամակի վերաբերյալ Բայրոնի կենսագիր Թ. Մորը տալիս է ծանոթագրություն: Տե՛ս՝ էջ 33:

¹⁰ Խոսքը հայ եկեղեցական-հասարակական ակաճավոր

են իտալերեն, հավանաբար ֆրանսերեն և մի քիչ էլ անգլերեն: Կրկին հիշեցնում եմ խնդրանքս, հարգանքներով, վստահաբար միշտ Ձեր՝ Բայրոն:

Գուցե կարողանաք օգնել նրանց ուղևորությանը, տալով կամ ձեռք բերելով հանձնարարականներ՝ Հնդկաստանում ներկայացնելու համար:

11. Պ-ՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

27 հունվարի 1818, Վենետիկ

Հայրս, այսինքն, իմ հայ հայրը, հ. Պասկալը, մեր վանքի բոլոր հայրերի անունից հղում է Ձեզ ներհուն ողջույններ:

Քանի որ Եվսեբիոսի՝ վաղուց կորած և վերջերս գտնված, բնագրի հատվածների թարգմանիչները հաճությամբ տրամադրեցին դրա հայտագիրը, ներդիր ուղարկում եմ Ձեզ վեց օրինակ և խնդրում բաժանորդներ գտնել երկու համալսարաններում¹¹, ինչպես նաև գիտունների և տգետների այն շրջաններում, որոնք կցանկանալին թոթափել իրենց անգիտությունը: Այս է խնդրում վանքը, խնդրում եմ ես, և նույնը բարեհաճեցեք խնդրել **Դուք** ուրիշներին:

գործիչ Սարգիս Թեոդորյանի (1783—1877) մասին է: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անունից նա բանակցություններ է վարել հնդկահայ մեծահարուստներ Էդուարդ Ռաֆայելի Ղարամյանի և Սամվել Մուրադյանի կտակները ձեռք բերելու համար: Հետագայում նշանակվել է Ռաֆայելյան և Մուրադյան վարժարանների տեսուչ:

¹¹ Խոսքը Քեմբրիջի և Օքսֆորդի համալսարանների մասին է:

12. Պ-ՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

11 ապրիլի 1818, Վեներտիկ

Ինչո՞ւ չուղարկեցիք նամակիս պատասխանը և հայկական **Եվսեփոսի** թարգմանության բաժանորդների ցուցակը, որի հայտագրի օրինակները (ֆրանսերեն լեզվով) ուղարկեցի Ձեզ երկու ամիս առաջ: Արդյոք, ստացել էք նամակս. կուղարկեմ մեկ ուրիշը: Դուք չպետք է անուշադրության մատնեք իմ հայերին:

13. Պ-ՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

28 մարտի 1820, Ռավեննա

Կուզե՞նայի իմանալ թե ի՞նչ եղան ս. Պողոսի երկու առաքելական թղթերը, որ թարգմանել էի հայերենից ավելի քան երեք տարի առաջ և անցյալ աշնանը Ռոբերթսին գրած նամակս, որոնց այդպես էլ ուշադրություն չդարձրիք: Սույնի հետ ուղարկում եմ երկու ծրար:

14. Պ-ՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

9 հոկտեմբերի 1821, Ռավեննա

Ի՞նչն է պատճառը, որ մի կողմ եք դրել ս. Պողոսի առաքելական թղթերը, որ թարգմանել էի հայերենից, մինչդեռ տպագրել եք մի փուշ քան, որից ծնունդ առավ «Վամպիր»-ը¹²: Գուցե վախե-

¹² Պոլիդորիի վեպը, որը հրատարակվել է Բայրոնի ան-

նում եք հրատարակել որևէ գործ, որ ներհակ լինի մանիքեության¹³ հարցում այդ եռամսյա հանդեսի կեղծավոր կարծիքին: Խնդրում եմ անմիջապես ուղարկել ինձ այդ առաքելական թղթերի արտատիպը: Ես ավելի լավ քրիստոնյա եմ, քան թե Ջեր այդ քարոզիչները, թեև վարձահատույց չեմ եղել այդպիսին լինելու համար:

վան տակ: Հոբհաուզի (1786—1869, Բայրոնի բարեկամ, անգլիացի գրող և հասարակական գործիչ) ստիպմամբ Պոլիդորին 1819-ի մայիսի 5-ին հրապարակում է բացատրական նամակ «Վամպիրի» կապակցությամբ:

¹³ III—VII դարերի կրոնա-փիլիսոփայական հոսանք պարսկական Սաաանյան պետության մեջ: Այս հոսանքի գաղափարական հիմքը լույսի և խավարի, չար ու բարի աշխարհների հակադրությունն ու պայքարն է: Անվանումը ծագում է կրոնի հիմնադիր պարսիկ Մանիի անունից, որը ծնվել է 216-ին և խաչվել 276-ին: Այն հետագայում լայն տարածում է գտնում նաև Արևմուտքում:

1. [ԱՌԱՋԱԲԱՆ՝ ՆԱԽԱՏԵՍՎԱԾ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԱՆԳԼԵՐԵՆ
ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ]

Հետևյալ հետաքրքրական հատվածը, որ գրու-
նված է նրա (լորդ Բալթոնի—Ա. Բ.) թղթերի մեջ,
կարծես թե նախատեսված է եղել իբրև հայերեն
քերականության առաջաբան, որի մասին հիշա-
տակություն կա վերոհիշյալ նամակում (խոսքը
վերաբերում է 2 հունվարի 1817 թվակիր նամակին՝
հասցեագրված Ջոն Մըրրեին, — Ա. Բ.):

ԹՈՄԱՍ ՄՈՒՐ

Անգլիացի ընթերցողը հավանաբար զարմանա,
որ իմ անունը առնչված է այս կարգի գործի հետ
և հակված լինի հավատ ընծայել լեզվագետի իմ
արժանիքներին ավելին, քան դրանք իրոք արժա-
նի են:

Զցանկանալով կամովին մեղսակից լինել այդ-
պիսի մի պատրանքի, ուզում եմ հնարավորին չափ
համառոտակի ներկայացնել իմ անձնական դերը
այս գործում և այն դրդապատճառները, որոնցով
առաջնորդվել եմ: Երբ 1816-ին ժամանեցի Վենե-
տիկ, միտքս այնպիսի վիճակում էր, որ պահանջ
էի զգում մի գործի, որը երևակայությանս համար
քիչ ասպարեզ թողներ և բավականաչափ դժվարու-
թյուն հարուցեր որոնումներինս մեջ:

Այդ ժամանակ ես նույնպես, շատ ճանապար-
հորդների նման, խիստ տարված էի Ս. Ղազար
վանքի միաբանությամբ, որը միավորում է կղերա-

կան հաստատության բոլոր առա՛վելությունները՝ առանց նրա մոլորություններից որևէ մեկի:

Այս միաբանության եղբայրաց մաքրակցությունը, հանգստավետությունը, բարեկրթությունը, անկեղծ նվիրվածությունը, բարձր արժանիքները, առաքինությունները սքանչելիորեն ներդաշնակված են համակելու աշխարհիկ մարդուն մի հավատով, թե նույնիսկ այս կյանքի մեջ կա մի ուրիշը և ավելի լավը:

Այս մարդիկ մի հարստահարված և բարձրատոհմ ազգի կրոնավորներ են, ազգ, որը հրեաների և հույների պես տարագիր ու ստրուկ է եղել՝ առանց առաջինների ինքնամեկուսացման և վերջինների ստրկամտության: Այս ժողովուրդը հարստացել է առանց կեղեքելու և ստրկության մեջ արժանացել պատվի՝ առանց բանասարկության: Բայց նրա տեղը, այնուամենայնիվ, երկար ժամանակ եղել է «գերության տան» մեջ, որը վերջերս բազմապատկել է իր անթիվ օթևանները:

Թերևս դժվար է գտնել մի ազգի տարեգրություն, որն ավելի զերծ լինի արատավորող ոճիրներից, քան հայերինը, որոնց առաքինությունները խաղաղասիրության արգասիք են, իսկ արատները՝ բռնադատման հետևանք: Սակայն ինչպիսին էլ լինեք նրանց ճակատագիրը, որը դառն է եղել, ինչպիսին էլ լինի ապագայում, նրանց երկիրը հավետ պիտի մնա աշխարհի ամենահետաքրքիր երկրներից մեկը, և, թերևս նրանց լեզուն միայն ավելի խոր ուսումնասիրության պահանջ է դնում՝ ավելի գրավիչ դառնալու համար: Եթե վստահենք

Ս. Գրքին, դրախտը Հայաստանում էր, Հայաստան, որն իր հողի վաղանցուկ առնչակցության պատճառով Ադամի սերունդների պես թանկ վճարեց մի մարդու երջանկության դիմաց, որն իր փոշուց էր ստեղծված: Հայաստանում էր, որ ջրհեղեղը սկսեց տեղի տալ, և իջավ աղավնին: Բայց դրախտը դեռ չէր հասցրել անհետանալ, երբ ծալր առավ այդ երկրի տարաբախտությունը, քանզի երկար ժամանակ հզոր թագավորություն լինելով հանդերձ, համարյա երբեք անկախ չեղավ. և պարսից սատրապները, և թուրք փաշաները նմանաբար անպատ դարձրին այն երկիրը, ուր աստված մարդուն ստեղծել էր իր իսկ պատկերով»:

II. ԹՈՄՍԱ ՄՈՒՐԻ ԲԱՅՐՈՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՆ ՏՐՎԱԾ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

Բայրոնի անվանի կենսագիր Թոմաս Մուրը իր «Լորդ Բայրոնի կյանքը, նամակները և օրագրերը» գրքում տալիս է ընդարձակ ծանոթագրություններ Բայրոնի կյանքի և գործունեության վերաբերյալ: Այստեղ մենք նպատակահարմար ենք գտնում մեջբերելու դրանցից մի քանիսը՝ կապված հայերի և հայ մշակույթի հետ:

1. Ծանոթագրություն՝ 31 մարտի 1817 թվակիր նամակի

Այս առաքելական թղթերի վավերականության միակ հավանական երաշխիքը բխում է այն փաստից, որ ս. Պողոսը (Մոշեյմի և ուրիշների կարծիքով) մեզ մոտ առաջինը համարվող իր թղթից առաջ, կորնթացիներին ուղարկած է եղել առաքելական թուղթ: Եվ չնայած սրան, այս թղթերը բոլորեքեան համարվել են անվավեր: Թեև Պրայմլթ Աշքըրը, Իոհաննը, Գրեգորիուսը և ուրիշ ուսյալ մարդիկ հաճախակի հիշատակում էին դրանց գոյության փաստը հայերենում, սակայն, իմ կարծիքով, առաջինը Վիստոններն էին, որ այդ լեզվից թարգ-

մանեցին թղթերը և հունարեն ու լատիներեն տարբերակների հետ մեկտեղ կցեցին Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» իրենց հրատարակությանը, որ տպագրվեց 1736-ին: Լորդ Բայրոնի թարգմանությունը, որքան ինձ հայտնի է, երբևէ անգլերենում արված առաջին փորձն է և լինելով նրա գրչի արդյունքը, անշուշտ, պետք է, որ առավել հետաքրքրություն առաջացնի, և ընթերցողը անբավական չի մնա, գտնելով այն Հավելվածում: Իմ ունեցած օրինակին կցված է իր իսկ ձեռքով արված հետևյալ մակագրությունը. «Անգլերեն թարգմանեցի, 1817, հունվար և փետրվար, Ս. Ղազար վանքում, հայ վանական Բ. Պասկալ Ավգերի օժանդակությամբ և հայերեն բնագրի մեկնությամբ՝ ԲԱՅՐՈՆ: Ջեոքիս տակ ունեի նաև (ավելացնում է նա) լատիներեն տեքստը, որը շատ տեղերում աղավաղված է և մեծ վրիպումներ ունի»:

2. Ծանոթագրություն՝ 29 օգոստոսի 1819 թվակիր նամակի

Մարմնամարգալական վարժություններ անելիս, նա երբեմն խելահեղորեն չափն անցնում էր, երբեմն էլ՝ գրեթե դադարեցնում: Նրա մարմինը, ինչպես և հոգին, սիրահոժար հպատակվում էր նրա բոլոր հակումներին: Ամբողջ ձմեռ ամեն առավոտ նա դուրս էր գալիս, մակույկով մեն-մենակ ճեղքում էր ջուրը՝ հայոց կղզի գնալու համար (կղզյակ՝ մի խաղաղ լճակի մեջ և Վենետիկից մոտավորապես կես լյո հեռու), գնում էր վայելելու տեղի գիտուն և հյուրասեր վանականների ընկերակցությունը, սովորելու նրանց դժվարին լեզուն: Իսկ երեկոյան դարձյալ մակույկով վերադառնում էր, հյուր գնում, սակայն մի երկու ժամով միայն: Հաջորդ ձմռանը ամեն անգամ, երբ լճի ջրերը կատաղի ալեկոծվում էին, ականատեսների վկայությամբ, լինն անցնելիս նա դուրս էր գալիս ամենամոտիկ terra firma-ն¹⁴, վարգում էր՝ մինչև առնվազն երկու ձի ուժաապառ անելը:

.....

Նրա կենցաղի չափավորության մասին խոսելիս ես հիմնվում եմ ուրիշների վկայության վրա, թեև դժվար չէ հասկանալ, որ այնպիսի անհամադաստ մի ոգի, որպիսին ինքն էր, որին մշտապես հաճույք էր պատճառում դժվարության հետ գոտե-

¹⁴ terra firma (լատ.) — ցամաք:

ԻՌԵՐԸՆ

Թարգ. բնագրից

Յ. Զ. ՄԻՐԶԱՅԵԱՆԸ

Հրատարակութիւն

„ՓԱՐՈՍ“ Տպարանի

Թ Է Կ ր ա Ն 1 9 1 1

Սրագատիպ Տպր. „ՓԱՐՈՍ“

մարտելը և, որը բոլորովին վերջերս, ինչպես ինքը կասեր, «տա-
ժանակիր մի աշխատանքի» տեղից դրդված տանջահար էր
անում իրեն հայերեն սովորելով, պիտի որ գտներ՝ առ ի չգույն
ավելի լավ ազդակի, խոովքի և հաճույքի մի առանձնահատուկ
կերպ՝ ամեն վայրկյան դիմագրավելու համար վատնումի
յուրաքանչյուր սպառնալիքին, ջանալով զսպել, իր խոսքերով
ասած.

«Բարձրակետը բոլոր երկրային ցավերի,
Բորբորը շաբաթվա մեր վատնումների...»

3. Ծանոթագրություն՝ 17 մայիսի 1823 թվակիր նամակի

Նախքան այս գրույցը, նա երեկոյի մասնակիցներից յուրա-
քանչյուրին տվել էր հրաժեշտի մի փոքրիկ նվեր. մեկին գիրք,
մյուսին Բարտոլիմի¹⁵ քանդակած իր կիսանդրու մի փորա-
գրանկար, իսկ տիկին Բ.-ին¹⁶ հայերեն քերականության մի
օրինակ, որի թերթերին իր ձեռագրով նշումներ կային արված:
Բաժանվելով նրանից, որպես հիշատակ, խնդրել է նրա կրած
զարդերից որևէ բան: Տիկինը նրան տվել է իր մատանինե-
րից մեկը, փոխարենը՝ նա (Բայրոնը-Ա. Բ.) կրծքից հանել
և նվիրել է ազնվափառ տիկնոջը Նապոլեոնի քանդակով
մի փոքրիկ զարդասեղ, որն իր ասելով երկար ժամանակ իր
ուղեկից-ընկերն է եղել:

¹⁵ Բարտոլիմի, Լորենցո (1777—1850), իտալացի քանդակագործ,
իտալացի հայտնի քանդակագործ Կանովաչի ժամանակակիցը:

¹⁶ Տիկին Բլեսինգտոն (1789—1849), իռլանդական ծագումով
անգլիացի արձակագիր, որի վեպերը հռչակված են եղել ժա-
մանակին:

FOREWORD

The letters, journals and various notes of a great writer are valuable historical documents. They may be considered as literary artistic confessions, which speak much of the personality and particularly about the creative methods, ideas and original style of a writer.

The great English poet George Gordon Noel Byron (1788 — 1824) left a very valuable legacy of this kind, which serves as a clue to the very inmost mystery of his poetic works. Byron's letters which are considered to be an eloquent interpretation of his poetry fully reflect the poet's personality. Byron's complete character is outlined before the readers. His letters and journals reflect the great poet more accurately than any of the records left by his contemporaries. The brilliance, charm and wit of his conversation are universally acknowledged.

Byron's vast correspondence gives us an immense material with the help of which we can follow his social, political, aesthetic, philosophical and literary views, which occupy a large place in Byron's epistolary heritage.

Reading Byron's letters and journals we come to the conclusion that being one of the best poets of his time he was a wonderful critic as well. His progressive ideas and thoughts concerning various questions of art, poetic ideas and principles and hence his specific opinions of the contemporaries are frequently expressed in his letters and journals. They are written by a true poet and are full of real historical facts and have documentary authenticity which are of wonderful literary value. They are read as an autobiographical novel about a man, who became the hero of his generation.

The fascination of Byron's letters stems from his immense zest for life. He had an irresistible eagerness for exploring the minds and emotions, both of his contemporaries and himself. His letters and journals are as splendid as his poetry. They are written in a distinct and sincere manner which gives them unusual peculiarity and great attractiveness.

The journals and letters of the great English poet illustrate the whole picture of his society with its interests, customs, traditions and characters.

Reading Byron's letters and journals we seem to be travelling with him to wonderful lands. We follow the great poet and fighter on his pilgrimage through life. Byron perceived every new thought and idea with enthusiasm. He hated the trodden and obsolete truth. "I have never concealed a single thought that tempted me".

That is why Byron's letters and journals mirror his personality and for this reason Byron's glory lasts as long as his poetry. The dignity and value of his art constitute the inseparable part of his poetic works and are the continuation of his "divine poetry".

By their originality his view on literature and culture of other nations occupy a special place. In these letters the reader can find various reliable information not only about literature but also about social and political life of Western Europe in the first half of the XIX century.

Every Armenian (and not only Armenian) tourist arriving at St-Lazare's island in Italy takes advantage of visiting the Mekhitarist Convent¹ the role of which is invaluable in the history of Armenian culture.

As a result of their own efforts they have left Armenian translations of Greek and Roman classics; the works of Homer, Vergil, Sophocles, Ovid etc.

They, however, not only introduced the treasures of European literature to the Armenian people, but also they presented one of the most ancient peoples of the world, the Armenian people, and their culture to the Europeans.

¹ Mekhitarist Convent is an association of Armenian churchmen founded in Constantinople in 1701 by Mekhitar Sebastatsy (1676 — 1749) an outstanding Armenian scientist, known for his activities in the public and cultural life of the Armenian people. After a 10 year's stay in Meton, Greece, the Convent finally settled down in the island of St. Lazarus, not far from Venice.

Byron left England in April, 1816. He settled down in Venice and in autumn of the same year got acquainted with the Mekhitarists. Byron holds an important place in the history of the Armenian and West-European literary links. Byron's connection with Armenian literature isn't confined within the framework of Armenology but also finds its reflection in the world literature. In the XIX century Byron entered into Armenian literature with his works, and study of the Armenian language, literature, treasures of the ancient culture of the Armenian people. Byron's letters referring to Armenian culture, history and language and addressed to Thomas Moore² and John Murray³ date from 1816 — 1821. These letters are valuable in the sense of appreciation of Armenian culture and language and define the great role played by Byron in presenting it to foreigners. In his letters we feel his warm attitude and affection to Armenian literature and language. His numerous translations from the Armenian historians and chroniclers, his immediate participation in the process of publication of the English-Armenian and Armenian-English grammar textbooks and the English-Armenian dictionary once again confirm his interest in Armenian culture.

There is a room in the Convent of St. Lazare which, even to this day, is affectionately shown to the visitors as the room where Lord Byron was taught Armenian. It is said that each morning when Byron's gondola approached the island, Byron's Armenian teacher Haroutune Avgerian⁴, a well-known linguist,

² Moore, Thomas (1779 — 1852), English romantic poet, Irish by birth. In 1811 he gets acquainted with Byron and becomes his close friend. Moore is one of his first biographers. After Byron's death in 1830 he published "Byron's Life, Letters and Journals" in London.

³ Murray, John (1778 — 1843), Byron's publisher. Byron has been in regular correspondence with Murray from 1811 till the end of his life.

⁴ Avgerian Haroutune (1774 — Ankara — 1854 Venice), at the age of twelve he moved to the island of St. Lazarus and in 1798 became a priest. Avgerian was a linguist, lexicographer and a translator. He had a complete command of Greek, Latin, Jewish, Italian, French, English.

translator and lexicographer, would good-humouredly meet him. All the abbots loved him, honoured him, and admired his exceptional genius.

At Avgerian's request Byron wrote an introduction to the Armenian-English grammar textbook. The Mekhitarists decided not to publish this introduction for political reasons. Byron was offended, stopped visiting the Mekhitarists.

The closing years of Byron's short life were spent in Greece where he whole-heartedly devoted himself to the noble cause of urging and helping the Greeks in their fight for freedom against the heavy yoke of Turkish tyranny.

Before leaving Italy for Greece, he once again, for the last time, visited his Armenian friends. The poet's departure was very touching. When the poet's gondola was out of sight, Haroutune Avgerian and Sukias Somalian as Rouben Vorberian describes these "two grey-haired old men looked at each other. He was leaving, he whom they loved as their prodigal son for years. He had to go to the East, and tears rolled down their eyes, and they wept like a child"⁵.

In commemoration of some of his anniversaries (1846, 1894, 1901, 1924, 1932, etc.) the Mekhitarists have published some articles and letters concerning Byron's interrelations with Armenian culture.

The well-known writer Khachik Dashtents in some of his articles has shown Byron's life and works. In his book "Byron and

Hungarian, German and Turkish. Avgerian and Byron prepared textbooks on Armenian and English grammars and published them in 1817 and 1819. Avgerian was famous as a skilful translator. He was the first to translate into Grabar (i.e. Old Armenian) "The Lost Paradise" by John Milton (1825), and "Synodical Discourse" by Nerses Lambronatsy (Nierses of Lampron) into Italian. He is also the author of many valuable works.

⁵R. Vorberian. "Lord Byron (at St. Lazare)". "Bazmaveb", 1932, N 6 — 7, p. 272 (in Armenian).

G R A M M A R
ENGLISH AND ARMENIAN

BY FATHER PASCHAL AUCHER

D. D.

Member of the Armenian Academy of St. Lazarus

V E N I C E

PRINTED AT THE PRESS OF THE
ARMENIAN ACADEMY

1 8 1 7

the Armenians"⁶ there are some extracts from the letters referring to Armenian culture and the Armenians. On the 150th anniversary of Byron's death the Section of Scientific Information at the Academy of Sciences of Armenian SSR published a scientific bulletin "Some Pages of George Gordon Byron's Public and Political Activities"⁷ which comprises poet's letters, referring to the Armenians and Armenian culture, as well.

Several years ago in Venice Byron's letters⁸ concerning Armenian culture and people were published in English. We have translated these letters from Thomas Moore's book⁹ into Armenian and Russian, thus presenting Byron's epistolary heritage to Armenian and Russian readers.

ANAHIT BEKARIAN

⁶Kh. Dashtents. "Byron and the Armenians", Haipethrat (Armenian State Publishing House), Yerevan, 1959 (in Armenian).

⁷The letters are translated by A. Hovsepian and published in "Sovetakan Grakanutiun" (Soviet Literature), 1975, N 4, with a short introduction.

⁸"Lord Byron and the Armenians". Byron's Letters and Journals, Venice.

⁹Th. Moore. "The Life, Letters, and Journals of Lord Byron", London, John Murray, 1908.

BYRON ABOUT ARMENIA AND ARMENIANS

(Extracts from the letters)

1. TO MR. MURRAY.

Venice, December 4, 1816.

...I have begun, and am proceeding in, a study of the Armenian language, which I acquire, as well as I can, at the Armenian convent, where I go every day to take lessons of a learned friar¹, and have gained some singular and not useless information with regard to the literature and customs of that oriental people. They have an establishment here — a church and convent of ninety monks, very learned and accomplished men, some of them. They have also a press, and make great efforts for the enlightening of their nation. I find the language (which is **twin**, the **literal** and the **vulgar**) difficult, but not invincible (at least I hope not). I shall go on. I found it necessary to twist my mind round some severer study; and this, as being the hardest I could devise here, will be a file for the serpent.

.
I should think **that** and the Armenian alphabet will last the winter. The lady² has, luckily for me, been less obdurate than the language, or, between the two, I should have lost my remains of sanity. By-the-way, she is not an Armenian but a Venetian, as I believe I told you in my last.

¹It concerns H. Avgerian.

²In Venice Byron falls in love with his landlord's wife — beautiful Marianna Segati. Byron gives a detailed description of her in his letters addressed to Th. Moore dated November 17, 1816 (see Th. Moore "The Life, Letters and Journals of Lord Byron". London, John Murray, 1908, p. 329).

2. TO MR. MOORE.

Venice, December 5, 1816.

By way of *divertissement*, I am studying daily, at an Armenian monastery, the Armenian language. I found that my mind wanted something craggy to break upon; and this — as the most difficult thing I could discover here for an amusement — I have chosen, to torture me into attention. It is a rich language, however, and would amply repay anyone the trouble of learning it. I try, and shall go on; — but I answer for nothing, least of all for my intentions or my success. There are some very curious MSS. in the monastery, as well as books; translations also from Greek originals, now lost, and from Persian and Syriac, etc.; besides works of their own people. Four years ago the French instituted an Armenian professorship. Twenty pupils presented themselves on Monday morning, full of noble ardour, ingenuous youth, and impregnable industry. They preserved, with a courage worthy of the nation and of universal conquest, till Thursday; when **fifteen** of the **twenty** succumbed to the six-and-twentieth letter of the alphabet. It is, to be sure, a Waterloo of an alphabet — that must be said for them. But it is so like these fellows, to do by it as they did their sovereigns — abandon both; to parody the old rhymes,

“Take a thing and give a thing” —

“Take a king and give a king.”

3. TO AUGUSTA LEIGH.³

Venice, December 18, 1816.

I go every morning to the Armenian Convent (of friars not Nuns — my child) to study the language, I mean the Armenian language, (for as you perhaps know — I am revised in the Italian which I speak with fluency rather than accuracy), and if you ask me my reason for studying this out of the way language — I can only answer that it is oriented and difficult, and employs me — which are — as you know my Eastern and difficult way of thinking — reasons sufficient.

4. TO MR. MOORE.

Venice, December 24, 1816.

...My "way of life" is fallen into great regularity. In the mornings I go over in my gondola to babble Armenian with the friars of the convent of St. Lazarus, and to help one of them⁴ in correcting the English of an English and Armenian grammar which he is publishing.

5. TO MR. MURRAY.

Venice, December 27, 1816.

I am going on with my Armenian studies in a morning, and assisting and stimulating in the Eng-

³Leigh, Augusta (1783 — 1851), Byron's half-sister. Byron was in correspondence with her during his whole lifetime. Many of his poems are devoted to her.

⁴It concerns H. Avgerian.

lish portion of an English and Armenian grammar, now publishing at the convent of St. Lazarus.

The superior of the friars is a bishop, and a fine old fellow, with the beard of a meteor⁵. Father Paschal⁶ is also a learned and pious soul. He was two years in England.

6. TO MR. MURRAY.

Venice, January 2, 1817.

In another sheet, I send you some sheets of a grammar, English and Armenian, for the use of the Armenians, of which I promoted, and indeed induced, the publication. (It cost me but a thousand francs — French livres). I still pursue my lessons in the language without any rapid progress, but advancing a little daily. Padre Paschal, with some little help from me, as translator of his Italian into English, is also proceeding in a MS. Grammar for the English acquisition of Armenian, which will be printed also, when finished.

We want to know if there are any Armenian types and letter-press in England, at Oxford, Cambridge, or elsewhere? You know, I suppose, that, many years ago, the two Whistons⁷ published

⁵Agonts, Stepannos Gouver (1740 — 1824), an archbishop. He is the author of a number of works on religion and ethics.

⁶Father Paschal, alias Avgerian. This is the way Byron called him.

⁷In 1736 in London the Whiston brothers published in Latin "The Armenian History" by Movses Khorenatsy, and Anania

in England an original text of a history of Armenia, with their own Latin translation? Do those types still exist? and where? Pray enquire among your learned acquaintance.

When this Grammar (I mean the one now printing) is done, will you have any objection to take forty or fifty copies, which will not cost in all above five or ten guineas, and try the curiosity of the learned with a sale of them? Say yes or no, as you like. I can assure you that they have some very curious books and MSS., chiefly translations from Greek originals now lost. They are, besides, a much respected and learned community, and the study of their language was taken up with great ardour by some literary Frenchmen in Buona-parte's time.

7. TO MR. MURRAY.

Venice, March 3, 1817.

The Armenian Grammar is published; but my Armenian studies are suspended for the present, till my head aches a little less.

8. TO MR. MURRAY.

Venice, March 25, 1817.

The Armenian Grammar is published — that is, one; the other is still in MS⁸. My illness has

— — — — —
Shirakatsy's "Geography". The Whistons knew Armenian from their father, who was a tutor in a rich Armenian family in India.

⁸In 1817 Avgerian and Byron prepared for the publication

prevented me from moving this month past, and I have done nothing more with the Armenian.

9. TO MR. MURRAY.

Venice, March 31, 1817.

Did I tell you that I have translated two Epistles? — a correspondence between St. Paul and the Corinthians, not to be found in our version, but the Armenian — but which seems to me very orthodox, and I have done it into scriptural prose English⁹.

10. TO MR. MURRAY.

Venice, June 8, 1817.

The present letter will be delivered to you by two Armenian friars, on their way, by England, to Madras. They will also convey some copies of the grammar, which I think you agreed to take. If you can be of any use to them, either amongst your naval or East Indian acquaintances, I hope you will so far oblige me, as they and their order have been remarkably attentive and friendly towards me since my arrival at Venice. Their names are Father Sukias Somalian and Father Sarkis

— — —

“Grammar English and Armenian” text-book (for Armenians) and in 1819 they published “Grammar, Armenian and English” text-book for English speaking students.

⁹Byron’s biographer Th. Moore gives an annotation about this letter, p. 56.

Teodorosian¹⁰. They speak Italian, and probably French, or a little English. Repeating earnestly my recommendatory request, believe me very truly, yours, Byron.

Perhaps you can help them to their passage, or give or get them letters for India.

11. TO MR. MURRAY.

Venice, January 27, 1818.

My father — that is, my Armenian father, Padre Pasquali — in the name of all the other fathers of our Convent, sends you the enclosed greeting.

Inasmuch as it has pleased the translators of the long-lost and lately-found portions of the text of Eusebius to put forth the enclosed prospectus, of which I send six copies, you are hereby implored to obtain subscribers in the two Universities¹¹, and among the learned, and the unlearned who would unlearn their ignorance. — This **they** (the Convent) request, I request, and **do you** request.

12. TO MR. MURRAY.

Venice, April 11, 1818.

Why have you not sent me an answer, and lists of subscribers to the translation of the **Armenian Eusebius** of which I sent you printed copies of — — — — —

¹⁰It concerns an outstanding Armenian ecclesiastical, public figure Sarkis Teodorian (1783 — 1877).

¹¹ The Universities of Cambridge and Oxford are meant.

the prospectus (in French) two moons ago? Have you had the letter? — I shall send you another: — you must not neglect my Armenians.

13. TO MR. MURRAY.

Ravenna, March 28, 1820.

I wish to know what became of my two Epistles from St. Paul (translated from the Armenian three years ago and more), and of the letter to Roberts of last autumn, which you never have attended to? There are two packets with this.

14. TO MR. MURRAY.

Ravenna, October 9, 1821.

The Epistle of St. Paul, which I translated from the Armenian, for what reason have you kept it back, though you published that stuff which gave rise to the "Vampire?"¹² Is it because you are afraid to print any thing in opposition to the cant of the Quarterly about Manicheism?¹³ Let me have a proof of that Epistle directly. I am a better Christian than those parsons of yours, though not paid for being so.

¹²Polidori's novel published under Byron's name. On Hobhouse's (1786 — 1869) insistence he (Polidori — A.B.) published an explanatory letter in 1819, in May 5, with regard to "Vampire".

¹³Manicheism, religious philosophy taught from the 3d century to the 7th century A.D. by the Persian Manes, or Manicheus, and his followers, combining Zoroastrian, Gnostic Christian, and pagan elements, and based on the doctrine of the two contending principles of good (light, God, the soul) and evil (darkness, Satan, the body).

A
GRAMMAR
ARMENIAN AND ENGLISH

BY
FATHER PASCHAL AUCHER

D. D.

MEMBER OF THE ARMENIAN ACADEMY
OF ST. LAZARUS.

VENICE

PRINTED AT THE PRESS OF THE
ARMENIAN ACADEMY.

1 8 1 9

APPENDIX

I. [A PREFACE IS FOR GRAMMAR ARMENIAN AND ENGLISH]

To the Armenian Grammar mentioned in the foregoing letter (it concerns the letter addressed to John Murray dated January 2, 1817 — A.B.) the following interesting fragment found among his (Lord Byron's — A.B.) papers, seems to have been intended as a Preface.

THOMAS MOORE.

The English reader will probably be surprised to find my name associated with a work of the present description, and inclined to give me more credit for my attainments as a linguist than they deserve.

As I would not willingly be guilty of a deception, I will state, as shortly as I can, my own share in the compilation, with the motives which led to it. On my arrival at Venice, in the year 1816, I found my mind in a state which required study, and study of a nature which should leave little scope for the imagination, and furnish some difficulty in the pursuit.

At this period I was much struck — in common, I believe, with every other traveller — with the society of the Convent of St. Lazarus, which appears to unite all the advantages of the monastic institution, without any of its vices.

The neatness, the comfort, the gentleness, the unaffected devotion, the accomplishments, and the virtues of the brethren of the order, are well fitted to strike the man of the world with the conviction that „there is another and a better“ even in this life.

These men are the priesthood of an oppressed and a noble nation, which has partaken of the proscription and bondage of the Jews and of the Greeks, without the sullenness of the former or the servility of the latter. This people has attained riches without usury, and all the honours that can be awarded to slavery without intrigue. But they have long occupied, nevertheless, a part of „The House of Bondage“, who has lately multiplied her many mansions. It would be difficult, perhaps, to find the annals of a nation less stained with crimes than those of the Armenians, whose virtues have been those of peace, and their vices those of compulsion. But whatever may have been their destiny — and it has been bitter — whatever it may be in future, their country must ever be one of the most interesting on the globe; and perhaps their language only requires to be more studied to become more attractive. If the Scriptures are rightly understood, it was in Armenia that Paradise was placed. — Armenia, which has paid as dearly as the descendants of Adam for that fleeting participation of its soil in the happiness of him who was created from its

dust. It was in Armenia that the flood first abated, and the dove alighted. But with the disappearance of Paradise itself may be dated almost the unhappiness of the country; for though long a powerful kingdom, it was scarcely ever and independent one, and the satraps of Persia and the pachas of Turkey have alike desolated the region where God created man in his own image“.

II. ANNOTATIONS ARE GIVEN TO BYRON'S LETTERS BY THOMAS MOORE

Byron's well-known biographer Thomas Moore gives extensive annotations in his book about Byron's life and activities. It's sensible to bring his some biographical annotations connected with the Armenians and Armenian culture.

1. An annotation for the letter dated 31 March, 1817.

The only plausible claim of these Epistles to authenticity arises from the circumstance of St. Paul having (according to the opinion of Mosheim and others) written an Epistle to the Corinthians, before that which we now call his first. They are, however, universally given up as spurious. Though frequently referred to as existing in the Armenian, by Primate Usher, Iohan, Gregorius, and other learned men, they were for the first time, I believe, translated from that language by the two Whistons, who subjoined the correspondence, with a Greek and Latin version, to their edition of the Armenian History of Moses Chorene, published in 1736. — The translation by Lord Byron is, as far as I can learn, the first that has ever been attempted in English; and as, proceeding from *his* pen, it must possess, of course, additional interest, the reader will not be displeased to find it in the Appendix. Annexed to the copy in my possession are the following words, in his own handwri-

ting: — „Done into English by me, January, February, 1817, at the convent of San Lazaro, with the aid and exposition of the Armenian text by the Father Paschal Aucher, Armenian friar — BYRON. I had also (he adds) the Latin text, but it is in many places corrupt, and with great omissions“.

2. An annotation for the letter dated 29 August, 1819.

His gymnastic exercises were sometimes violent, and at others almost nothing. His body, like his spirit, readily accommodated itself to all his inclinations. During an entire winter, he went out every morning alone to row himself to the island of the Armenian (a small island situated in the midst of a tranquil lake, and distant from Venice about half a league), to enjoy the society of those learned and hospitable monks, and to learn their difficult language; and, in the evening, entering again into his gondola, he went but only for a couple of hours into company. A second winter, whenever the water of the lake was violently agitated, he was observed to cross it, and landing on the nearest *terra firma*¹⁴, to fatigue at least two horses with riding.

Of his household frugalities I speak but on the authority of others; but it is not difficult to conceive that, with a restless spirit like his, which delighted always in having something to contend with, and which, but a short time before, „for want“, as he said, „of something craggy to break upon“, had tortured itself with the study of the Armenian language, he should, in default of all better excitement, find a sort of stir and amusement in the task of contesting, inch by inch, every encroachment of expense, and endeavouring to suppress what he himself calls

„The climax of all earthly ills,
The inflammation of our weekly bills“.

¹⁴Terra-firma (Lat.), dry land or solid land.

3. An annotation for the letter dated 17 May, 1823.

He had, previous to this conversation, presented to each of the party some little farewell gift — a book to one, a print from his bust by Bartolini¹⁵ to another, and to Lady B.¹⁶ a copy of his Armenian Grammar, which had some manuscript remarks of his own on the leaves. In now parting with her, having begged, as a memorial, some trifle which she had worn, the lady gave him one of her rings; in return for which he took a pin from his breast, containing a small cameo of Napoleon, which he said had long been his companion, and presented it to her ladyship.

¹⁵Bartolini, Lorenzo (1777 — 1850), Italian sculptor. He was contemporary with the famous Italian sculptor Canova.

¹⁶Lady Blessington (1789 — 1849), English writer, Irish by birth. At one time she became famous through her novels.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Письма, дневники и различные заметки великого писателя — ценные исторические документы, литературно-творческие исповеди, раскрывающие его личность, мир чувств и мечтаний, раздумий и идей.

Письма романтиков, в отличие от эпистолярного наследия писателей предшествующих эпох, предназначались не для публикации. Лишенные подобного «корыстолюбия» и обращенные лишь к своему адресату, они в большинстве случаев представляют собой нерасчетливые порывы и искренние свидетельства. В вольной непринужденности эпистолярного жанра более непосредственно выражается то, что зачастую приходится скрывать в глубинах художественного произведения.

Богатое эпистолярное наследие великого английского поэта Джорджа Гордона Байрона (1788 — 1824) — блистательнейшего представителя своей эпохи — один из таких литературных памятников. «Я не пишу заранее обдуманного писем и обычно говорю то, что приходит в голову в самую последнюю минуту», — пишет Байрон в 1822 году в письме, адресованном, по-видимому, Мэри Шелли¹. Письма великого меланхолического паломника, написанные за долгие годы его «добровольной ссылки», — неоценимый памятник, в котором своеобразно отразилась общественная и литературная жизнь эпохи.

Богатое эпистолярное наследие Байрона позволяет проникнуть в самые сокровенные тайники личной жизни и твор-

¹ Шелли, Мэри (1797 — 1851) — жена известного английского поэта П. Б. Шелли (1792 — 1822), дочь философа и романиста Уильяма Годвина (1756—1836). Она написала повесть «Франкенштейн, или современный Прометей» (1816 — 1817), названную Байроном поразительным произведением для 19-летней девочки, а также романы «Вальперга» (1823), «Последний человек» (1826) и другие. Байрона и Шелли П. Б. сдружила их ненависть к реакции, бушующей в то время в Англии и Европе, а также общая судьба изгнанных. Байрон считал Шелли своим лучшим другом.

чества поэта. В истории мировой литературы мало примеров подобного переплетения личной жизни и творчества.

Письма Байрона выделяются непосредственностью, свежестью и живостью и имеют, несомненно, высокую литературную ценность, характеризуя великого поэта подчас точнее, чем самые интересные и подробные воспоминания современников. Его письма и дневники так же прекрасны, как и его поэзия. Свежесть и непосредственность чувств и мыслей — один из самых привлекательных моментов в письмах и дневниках Байрона. Они написаны пером поистине великого поэта, который даже в своих внутренних диалогах ищет и находит точное слово, единственно верное выражение. Речь его как будто проста, но он не снисходит до разговорного языка. Поэт пишет быстро, редко зачеркивая отдельные слова. Он избегает «красивого стиля»; фразы и выражения уместны, точны в своей выразительности: здесь нет ничего лишнего, приблизительного.

Письма Байрона насыщены ссылками, упоминаниями, цитатами из литературных произведений. Любимые литературные источники поэта — это произведения Скотта и Шекспира, Шеридана² и Голдсмита³ и драматургов (даже драматургов не очень известных) XVIII века. Его живой интерес к друзьям и современникам нигде не выступает так очевидно, как в письмах и дневниках. В них отражены также искания его поэтического воображения, раздумья и заключения о месте и роли поэта в обществе.

Читатель узнает от самого поэта о его литературных замыслах и дерзаниях. Он может из его писем почерпнуть различные подробности, связанные с созданием «Паломничества Чайльд Гарольда» (1812 — 1818), «Дон Жуана» (1819 — 1824), «Каина» (1821), «Бронзового века» (1821) и многих других произведений. Письма и дневники Байрона

² Шеридан, Ричард (1751 — 1816) — известный ирландский драматург и политический деятель.

³ Голдсмит, Оливер (1728 — 1774) — английский писатель, представитель английского сентиментализма XVIII века.

полны поэзии, и герой этой поэзии — сам Байрон, человек, который прожил жизнь не только подобно созданному им самим мятежному и дерзкому герою, но и по законам искусства.

Читая письма и дневники Байрона можно проследить становление и развитие его общественно-политических, эстетических, философских и литературных взглядов, почерпнуть многочисленные достоверные сведения об общественной, политической и литературной жизни Западной Европы первой половины XIX века. В этом смысле письма и дневники Байрона чудесным образом сочетают в себе достоинства исторического и литературного памятника.

В эпистолярном наследии Байрона особое место занимают также страницы, посвященные армянам и армянской культуре. В них ярко иллюстрируется теплое отношение гениального поэта к армянскому народу и его богатой культуре.

* * *

25 апреля 1816 года, уже известный поэт, автор многочисленных поэм и сборников стихов⁴, Джордж Ноэл Гордон Байрон, подвергавшийся у себя на родине бесконечным гонениям и оскорблениям за свои дерзкие эпиграммы и парламентские речи, за смелые полемические выпады против вождей современного ему политического и поэтического мира, решает покинуть Англию с тем, чтобы больше никогда не возвращаться на родину.

Осенью того же года Байрон знакомится с Мхитаристами⁵. Вдали от родины, уставший от европейской цивилизации, поэт, мечтая проникнуть в тайны восточной поэзии,

⁴ К этому времени уже вышли в свет сборник стихов «Часы досуга» (1807), первая и вторая песни «Паломничества Чайльд Гарольда» (1812), поэмы «Английские барды и шотландские обозреватели» (1809), «Гяур» (1813), «Корсар» (1814), «Лара» (1814) и другие произведения поэта.

⁵ Мхитаристы — конгрегация (объединение) армянских церков-

начинает изучать армянский язык у монахов армянского монастыря св. Лазаря. «Важно не то, как Байрон учил армянский язык. Важно явление, та теплая симпатия, которую он питал к истории и литературе нашей страны, то восторженное очарование, с которым он ежедневно, рассекая бурные воды Адриатики, отправлялся на армянский остров, охваченный благородной целью — учиться армянскому языку»⁶.

В истории армяно-западноевропейских литературных связей эпистолярное наследие Байрона занимает значительное место. Письма Байрона, относящиеся к армянской культуре, истории и языку и адресованные Т. Муру⁷ и Дж. Меррею⁸, относятся к 1816 — 1821 годам. Эти письма представляют значительный интерес в смысле оценки армянской культуры и языка и показывают ту большую роль, которую играл Байрон в деле ознакомления иностранцев с армянской культурой. Эти письма лишний раз подтверждают тот необычайный интерес Байрона к армянской культуре, благодаря которому и появились многочисленные его переводы из армянских историков и летописцев (отрывки из «Истории Армении» М. Хоренаци, «Риторика» Н. Ламбронаци, переписка св. Пав-

ников, основанная в 1701 году известным армянским общественным, научным, культурным и церковным деятелем Мхитаром Себастьяни (1676 — 1749) в Константинополе. В 1706 году конгрегация переместилась в Метон (Греция), а с 1717 года обосновалась на острове св. Лазаря, недалеко от Венеции, где и действует до сих пор. Впоследствии группа членов конгрегации, из-за пререканий по поводу изменения устава, оставила Венецию и обосновалась сначала в Триесте (1773), затем — в Вене (1811).

⁶ Х. Даштени. «Байрон и армяне». Айпетрат, Ереван, 1959, стр. 174 (на арм. яз.).

⁷ Мур, Томас (1779 — 1852) — английский поэт-романтик ирландского происхождения. В 1811 году он знакомится с Байроном и становится его близким другом. Мур — один из первых биографов Байрона. После смерти писателя он в 1830 году в Лондоне публикует письма и дневники Байрона.

⁸ Меррей, Джон (1778 — 1843) — издатель Байрона. Байрон с 1811 года до конца своей жизни состоял с Мерреем в постоянной переписке.

ла с коринфянами, оригинал которой не сохранился, а перевод в это время существовал только в армянской литературе и впервые был переведен на английский язык Байроном, и другие)". Байрон принял непосредственное участие в деле подготовки к публикаций англо-армянских и армяно-английских грамматик и англо-армянского словаря.

Предисловие к пособию армяно-английской грамматики, написанное Байроном по просьбе его учителя армянского языка Арутюна Авгеряна¹⁰, осталось, к сожалению, не опубликованным. Мхитаристы, не опубликовавшие предисловие из политических соображений¹¹, глубоко задели непримиримую и неуступчивую, встревоженную и мятежную душу поэта, которая на сей раз восстала против конкретной исторической необходимости. Он обиделся и прекратил свои посещения св. Лазаря.

В июле 1823 года Байрон, до отбытия в Грецию, которая в это время вела национально-освободительную борьбу против турецких деспотов, в последний раз посещает своих армян-

⁹ См., например, «Антология английских бардов», Венеция, св. Лазарь, 1852; «Армянские упражнения и стихи», Венеция, св. Лазарь, 1870 (обе книги на армянском и английском языках) и др.

¹⁰ Авгерян, Арутюн (1774 — 1854) — родился в Анкаре, в двенадцатилетнем возрасте переехал на остров св. Лазаря и в 1798 году был посвящен в сан священника. Авгерян был одним из образованнейших членов конгрегации, лингвистом, лексикографом и переводчиком. Он полностью владел греческим, латинским, еврейским, итальянским, французским, английским, венгерским, немецким и турецким языками. Он вместе с Байроном составлял и издавал пособия англо-армянской (1817) и армяно-английской (1819) грамматики. Авгерян был известен также как искусный переводчик: впервые перевел на армянский (древнеармянский) язык «Потерянный рай» Джона Мильтона (1824), на итальянский — «Риторику» Нерсеса Ламбронати (1812), «Исповедую с верой» Нерсеса Шнорали (1823) и т. д. Авгерян является также автором многих других ценных трудов.

¹¹ По причине резких слов, сказанных по адресу турков и персов, вышеуказанное предисловие еще долгое время оставалось не-

ских друзей. Очень трогательным было прощание поэта с Мхитаристами. Когда гондола поэта удалялась, Арутюн Авгерян и Сукиас Сомальян¹², — эти «два седовласых старца посмотрели друг на друга... уехал тот, кого они годами любили, как своего блудного сына; он уезжал, и из их глаз скатилась пара слезинок, и они плакали, как дети»¹³

Байрона волновала горькая судьба всех угнетенных и замученных народов и наций (армян, греков, испанцев, итальянцев и др.), и поэтому не случайно, что он задается целью участвовать в священной борьбе греческого народа за свою свободу. «Все говорят, что я могу быть очень полезным Греции. Ни я, ни они не знают, каким образом, но во всяком случае попытаемся»¹⁴, — пишет Байрон. Он отправляется в

опубликованным. В дальнейшем Томас Мур нашел его среди бумаг поэта и опубликовал в 1830 году в его биографии и письмах (The Moore. "Lord Byron's Life, Letters and Journals", London). Лишь после этого предисловие было переведено на армянский язык и под заголовком «Из писем лорда Байрона» помещено в книге «Антология английских бардов», опубликованной Мхитаристами в 1852 году. Далее оно неоднократно печаталось в различных сборниках, издаваемых Мхитаристами (см., например, Байрон, «Армянские упражнения и стихи», Венеция, св. Лазарь, 1870, 1907 — на армянском и английском языках), в восточно-армянской и западно-армянской периодической печати, в ежегодниках и в других местах. Это предисловие вышло в свет также на русском языке. Еще в 1893 году оно печаталось в журнале «Семья» (см. статью Ю. Веселовского «Байрон на острове св. Лазаря», напечатанную в № 54 и № 55). Далее оно помещалось в книгах Ю. Веселовского «Литературные очерки» (М., Типография А. В. Васильева, 1900), «Очерки армянской литературы, истории и культуры» (Ереван, «Айастан», 1972) и др., а также в трудах А. Веселовского.

¹² Сомальян, Сукиас (1776 — 1846) — родился в Константинополе. В 1804 году в Венеции был посвящен в сан священника. В 1808 году отправился в Константинополь в качестве проповедника, а в 1817 году — в Мадрас. 1820 году вернулся в Венецию.

¹³ Р. Ворберян, «Лорд Байрон (в св. Лазаре)», «Базмавеп», 1932, № 6 — 7, стр. 272 (на арм. яз.).

¹⁴ Thomas Medwin. "Journal of the Conversations of Lord Byron noted during the years 1821 — 1822". Paris, 1825, v. 2, p. 175.

Грецию как участник национально-освободительной борьбы, проявляя с первых дней необычайную храбрость, самообладание и преданность. Свой жизненный путь Байрон завершает в греческом повстанческом отряде, в осажденном турками городе Миссолонги¹⁵, как герой, борец за свободу угнетенного народа.

* * *

Некоторые письма Байрона, касающиеся армян и армянской культуры, были опубликованы Мхитаристами к памятным датам жизни и смерти Байрона (1846, 1894, 1901, 1924, 1932 и т. д.). К жизни и творчеству Байрона обращался и известный армянский писатель Х. Даштенец. В ряде своих статей, а также в книге «Байрон и армяне»¹⁶, он приводит обширные выдержки из этих писем. Определенное место письмам поэта, относящимся к армянам и армянской культуре, отведено в научно-информационном бюллетене «Страницы общественно-политической деятельности Дж. Г. Байрона» (на армянском языке). Несколько лет назад в Венеции Мхитаристами были опубликованы эти письма на английском языке в виде отдельной книги¹⁷.

Несмотря на все эти факты, армянский читатель до сих пор не имеет под рукой писем Байрона об армянах и армянской культуре отдельной книгой с подробными комментариями, а русский читатель почти не знаком с ними.

Цель настоящей книги — дополнить этот пробел. Мы перевели «армянские» письма Байрона, нашедшие место в книге Т. Мура «Жизнь, письма и дневники лорда Байрона»¹⁸, на ар-

¹⁵ Миссолонги (Месолонгион) — город в Западной Греции.

¹⁶ Х. Даштенец. «Байрон и армяне», Айпетрат, Ереван, 1959 (на арм. яз.).

¹⁷ Lord Byron and the Armenians. Byron's Letters and Journals. Venice.

¹⁸ Thomas Moore. "The Life, Letters and Journals of Lord Byron". London, John Murray, 1908.

мянский и русский языки. Письма¹ представлены с необходимыми комментариями и примечаниями. Мы нашли целесообразным в приложении поместить также предисловие к армяно-английской грамматике, написанное Байроном, и некоторые примечания Т. Мура к письмам Байрона.

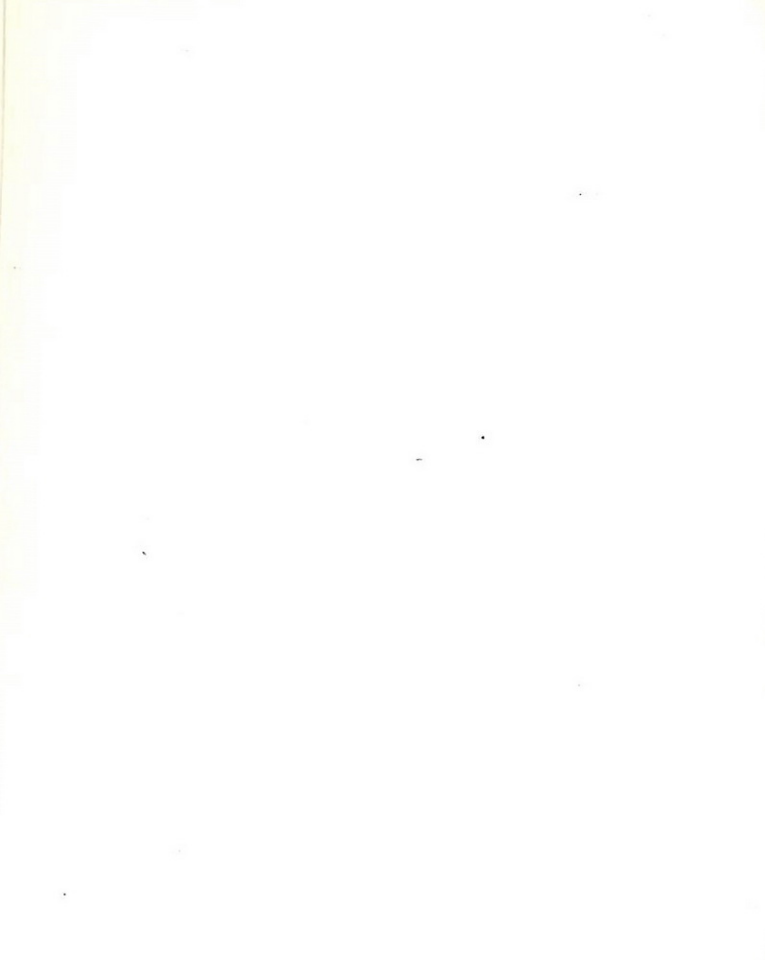
В книге в хронологическом порядке помещен также библиографический указатель армянских переводов произведений Байрона (отдельными книгами, в сборниках и в периодической печати) и исследований, посвященных поэту.

АНАИТ БЕКАРЯН

БАЙРОН ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

(Отрывки из писем)

1. Г-НУ МЕРРЕЮ

Венеция, 4 декабря 1816

... Начал и продолжаю изучение армянского языка, которым овладеваю по мере возможностей. Каждый день отправляюсь в армянский монастырь, где беру уроки у одного ученого монаха¹, и уже располагаю некоторыми исключительными и полезными сведениями о литературе и обычаях этого восточного народа. У них здесь учреждение, церковь и конгрегация из девяноста монахов; некоторые из них очень образованы и культурны. Есть у них и типография; они прилагают большие усилия для просвещения своей нации. Нахожу, что армянский язык (который состоит из *двух ветвей — древне-и новоармянского*) трудный, но не непреодолимый (по крайней мере, надеюсь на это). Думаю продолжить его изучение и считаю, что нужно упражнять свой ум, изучая как можно более сложный предмет: таковым и является этот язык, и он мне столь же необходим, как хвост змее.

Полагаю, что зиму проведу с ней и за изучением армянского алфавита. К счастью, леди² оказа-

¹ Речь идет об А. Авгеряне.

² В Венеции Байрон влюбляется в двадцатидвухлетнюю жену богатого венецианского купца Сегати — красавицу Марианну, — которую родители силой выдали замуж за старого купца. Об этом Байрон подробно пишет в письме от 17 ноября 1816 года, адресованного Т. Муру (см. *Байрон. Дневники. Письма*. Изд. АН СССР, М., 1963, стр. 134).

лась менее упрямой в отношении меня, чем язык, иначе, в этом раздвоении я бы утратил остатки здравого смысла. Кстати, она не армянка, а венецианка, кажется, я писал Вам об этом.

2. Г-НУ МУРУ

Венеция, 5 декабря 1816

Ежедневно провожу свой досуг в армянском монастыре за армянским языком. Оказалось, мои мозги для просветления нуждаются в деле, на котором можно сломать зубы. Вот я и выбрал для развлечения самое трудное, что можно было найти здесь, с тем, чтобы замучить себя крайним напряжением. Язык этот, кстати, весьма богатый и вознаградит с лихвой каждого, кто возьмет на себя эту пытку. Я и пытаюсь это делать, но не ручаюсь ни за успехи, ни за осуществление своих намерений. В монастыре есть некоторые любопытнейшие рукописи и книги, есть и переводы с утраченных греческих подлинников, с персидского, ассирийского и др., и, конечно, оригинальные произведения самого народа. Четыре года тому назад французы основали армянскую кафедру. В понедельник утром туда записалось двадцать студентов, полных благородного пыла, юношеского задора и несокрушимого трудолюбия. С достойным их нации мужеством, способным покорить мир, они про-

Կովկասի Հայոց Հրատարակչական Հճկերու Երես

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

№ 13

ԼՈՐԴ ԲԱՅՐՈՆ

Մ Ա Ն Ֆ Ր Է Դ

ՈՂՐԱՆՐԻՒԱԿԱՆ ՎԵՐԹՈՒԱՆՈՒ

(Երկը տարտաժող)

Թարգմանեց անգղիերէն ընագրից

ՅՈՐԱՅՐ ՎԱՐԻ.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

Էլէկտրասպ. Օր. Ն. Աղանեանի, Պոլից. 7

1913

держались до четверга, а там пятнадцать из двадцати сдали позиции на двадцать шестой букве алфавита. В их оправдание надо сказать, что это, наверное, своего рода Ватерлоо алфавита. Однако, как это характерно для этих людей (французов — А. Б.): отреклись от языка, как отрекались от своих монархов, как бы пародируя старый стих:

Дай одно, возьми другое,
Дай короля, возьми короля.

3. АВГУСТЕ ЛИ³

Венеция, 18 декабря 1816

Каждое утро отправляюсь в армянский монастырь (монахов, дитя мое, не монашек) для изучения армянского языка (тебе, кажется, известно, что по-итальянски я говорю, правда, скорее бегло, чем правильно). Если ты спросишь, зачем мне понадобился этот редкий язык, могу только ответить, что он восточный и трудный и может меня занять; при моем же образе мыслей, тоже восточном и трудном, как тебе известно, причины эти достаточны.

³ Ли, Августа (1783 — 1851) — сводная сестра Байрона. Переписка Байрона с Августой продолжалась в течение всей жизни поэта. Ей он посвятил многие свои стихотворения.

4. Г-НУ МУРУ

Венеция, 24 декабря 1816

... Мой «распорядок жизни» налаживается. По утрам в своей гондоле отправляюсь к монахам монастыря св. Лазаря, пробую говорить с ними по-армянски, а также помогаю одному из них⁴ корректировать английскую часть англо-армянской грамматики, которую он готовит к публикации.

5. Г-НУ МЕРРЕЮ

Венеция, 27 декабря 1816

По утрам продолжаю изучение армянского языка, а также принимаю участие в составлении английской части англо-армянской грамматики, которая публикуется в монастыре св. Лазаря.

Настоятель монахов⁵ — епископ, прекрасный старик с бородой, похожей на хвост метеора. Отец Паскаль⁶ тоже образованный и благочестивый человек. Жил два года в Англии.

⁴ Речь идет об А. Авгеряне.

⁵ Агонц, Степаннос Гювер (1740 — 1824) — архиепископ, родился в городе Джурджу в Трансильвании. Его перу принадлежит ряд религиозно-этических и научных произведений. В географических трудах он защищал гелиоцентрическую теорию Коперника и принципы сравнительного землеведения.

⁶ Он же А. Авгерян. Байрон так называл его.

ԼՈՐԴ ԲԱՅՐՈՆ

Մ Ե Ն Փ Ր Է Դ

ԴՐԱՄԱՆ ԵՐԵԿ ԱՐԱՐԵԱՆՈՎ,

ԹԱՐԳԱՐԱՆԻՑ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՍԷՀԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1922

6. Г-НУ МЕРРЕЮ

Венеция, 2 января 1817

К письму прилагаю несколько страниц англо-армянской грамматики для армян, публикации которой я способствовал и, по существу, поддерживал (обошлось мне это лишь в тысячу франков — французских ливров). Все еще продолжаю свои занятия армянским языком, правда, без особого прогресса, но ежедневно чего-то добиваясь. Падре Паскаль с моей незначительной помощью (перевожу для него с итальянского на английский) приступил и к подготовке рукописи армяно-английской грамматики для англичан, которая после завершения тоже будет издана.

Нам хотелось бы знать, есть ли какие-нибудь армянские шрифты и типографская машина в Англии — в Оксфорде, Кембридже или где-нибудь в другом месте. Вам должно быть известно, что много лет тому назад Вистоны⁷ опубликовали в Англии подлинный текст истории Армении с их же латинским переводом. Сохранились ли эти шрифты? И где? Пожалуйста, расспросите об этом Ваших знакомых.

⁷ В 1736 году в Лондоне в переводе братьев Вистон на латинском языке выходят в свет «История Армении» Мовсеса Хоренаци и «География» Анания Ширакаци. Два брата англичанина научились армянскому у своего отца, который был воспитателем в богатой семье индийского армянина.

Когда эта грамматика (имею в виду ту, которая публикуется) будет готова, не согласитесь ли Вы взять сорок или пятьдесят экземпляров для распродажи с тем, чтобы вызвать интерес у ученых (обойдется Вам это не более пяти или десяти гиней)? Ответьте мне — да или нет, на Ваше усмотрение. Уверяю Вас, у них есть очень интересные книги и рукописи, главным образом, переводы с ныне утерянных греческих подлинников. Кроме того, это очень почтенная и образованная конгрегация, и за изучение их языка еще со времен Бонапарта с большим рвением брались некоторые французские ученые.

7. Г-НУ МЕРРЕЮ

Венеция, 3 марта 1817

Грамматика армянского языка публикуется, но мои занятия армянским языком отложены на время, пока головные боли немного улягутся.

8. Г-НУ МЕРРЕЮ

Венеция, 25 марта 1817

Грамматика армянского языка публикуется, то есть только одна, другая еще в рукописи⁸.

⁸ В 1817 году Авгерян и Байрон совместными усилиями подготовили к изданию пособие англо-армянской грамматики (для армян), а в 1819 году издали пособие армяно-английской грамматики для англоязычных студентов.

В прошлый месяц болезнь мне во многом помешала, не сделал также ничего нового в области изучения армянского языка.

9. Г-НУ МЕРРЕЮ

Венеция, 31 марта 1817

Писал ли я Вам, что перевел два апостольских послания: переписку св. Павла с коринфянами, которая, как мне кажется, вполне достоверна. Ее нет у нас в переводе, но есть на армянском, но я перевел ее на английский в библейском стиле⁹.

10. Г-НУ МЕРРЕЮ

Венеция, 8 июня 1817

Письмо вручат Вам два армянских монаха, которые через Англию отправляются в Мадрас. Они передадут Вам также несколько экземпляров грамматики, которые, как я полагаю, Вы согласитесь взять. Если сможете сделать что-нибудь для них через Ваших знакомых по флоту, либо через Ваших людей из Восточной Индии, я буду Вам очень признателен, так как они и их конгрегация проявляют исключительное внимание и дружелюбие ко мне со дня моего

⁹ Об этом письме биограф Байрона Т. Мур дает примечание (см. стр. 86).

приезда в Венецию. Их зовут отец Сукиас Сомальян и отец Саркис Теодоросян¹⁰. Они говорят по-итальянски, кажется, и по-французски, а также немного по-английски. Искренне рекомендую их вновь и вновь, положитесь на меня. Всею душой преданный Вам Байрон.

Может быть, Вы сможете помочь им в их поездке, вручите или достанете для них рекомендательные письма для представления в Индии.

11. Г-НУ МЕРРЕЮ

Венеция, 27 января 1818

Мой отец, то есть мой армянский отец падре Паскаль, от имени всех духовных отцов нашего монастыря передает Вам теплый привет.

Высылаю шесть экземпляров проспекта утерянных ранее и недавно найденных частей текста Евсевия, любезно предоставленных нам переводчиками, и прошу Вас найти подписчиков в двух университетах¹¹ и среди ученых, а также среди неграмотных, желающих избавиться от своей неграмотности. Об этом просит монастырь, об этом прошу я, просите того же у других и *Вы!*

¹⁰ Речь идет о выдающемся армянском церковно-общественном деятеле Теодоряне Саркисе Сааковиче (1783 — 1877). От имени конгрегации Мхитаристов он вел переговоры для приобретения завещаний богатых индийских армян Эдуарда Рафаэловича Карамяна и Самвела Мурадяна. В дальнейшем был назначен инспектором школ Рафаеляна и Мурадяна.

¹¹ Речь идет о Кембриджском и Оксфордском университетах.

ԲԱՅՐՈՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

“Հայաստան”
Հրատարակչություն
Երևան — 1965

12. Г-НУ МЕРРЕЮ

Венеция, 11 апреля 1818

Почему Вы не ответили на мое письмо и не прислали списка подписчиков на перевод армянского **Евсевия**, печатные копии проспекта которого (на французском языке) я прислал Вам два месяца тому назад? Получили ли Вы мое письмо?

Пишу вторично. Вы не должны оставлять без внимания моих армян!

13. Г-НУ МЕРРЕЮ

Равенна, 28 марта 1820

Хотелось бы знать, что случилось с моими двумя посланиями св. Павла (переведенными с армянского более трех лет тому назад) и с написанным прошлой осенью письмом к Робертсу, которое оставлено Вами без внимания? Прилагаю два конверта.

14. Г-НУ МЕРРЕЮ

Равенна, 9 октября 1821

По какой причине задерживаете публикацию послания св. Павла, которое я перевел с армян-

ского, тогда как Вы опубликовали ту чепуху, результатом которой стал «Вампир»¹²? Может быть, из-за того, что Вы боитесь печатать что-нибудь, что противно лицемерному мнению этого квартального журнала о манихеизме¹³? Прошу незамедлительно отправить мне оттиск этого послания. Я более христианин, чем все эти ваши проповедники, хотя и не достоин того, чтобы считать себя таковым.

¹² Роман Полидори, опубликованный под именем Байрона. По настоянию Хобхауза (1786 — 1869), друга Байрона, английского писателя и общественного деятеля, он (Полидори — А. Б.) 5 мая 1819 года опубликовал объяснительное письмо по поводу «Вампира».

¹³ Религиозно-философское течение III — VII веков в персидском государстве Сасанидов. Идейная основа этого течения — противоположность и борьба света и тьмы, злого и доброго. Название происходит от имени основателя религии, перса Мани, который родился в 216 году и был распят в 276 году. В дальнейшем находит широкое распространение это течение также на Западе.

ԶՈՐԶ ԳՈՐԴՆԷԼ ԲԱՅՇԵՆԷ

Լարսա

Անգլ. թարգմ.
Հենրիկ Սևան

„Հայաստան. հրատարակչություն Երևան 1979“

1. [ПРЕДИСЛОВИЕ — ПРЕДНАЗНАЧЕННОЕ
К АРМЯНО-АНГЛИЙСКОЙ ГРАММАТИКЕ].

Следующий интересный отрывок, найденный среди его (лорда Байрона — А. Б.) бумаг, был как будто предназначен в качестве предисловия к армянской грамматике, упомянутой в вышеуказанном письме (речь идет о письме, адресованном Джону Меррею от 2 января 1817 года — А. Б.).

ТОМАС МУР.

Английский читатель, вероятно, будет удивлен, найдя мое имя связанным с предприятием подобного характера, и будет склонен оказывать больше доверия к моим способностям как лингвиста, чем они того заслуживают.

Так как я не хотел бы сознательно дать повод к ложным предположениям, я объясню вкратце свою долю участия в этой компиляции и мотивы, мною руководившие. Прибыв в Венецию в 1816 году, я нашел, что ум мой был в таком состоянии, которое требовало занятий и притом такого рода, чтоб они только немного простора давали воображению и представляли известные трудности для занимающегося.

В это время на меня, как вероятно, и на всех других путешественников, произвела большое

впечатление община св. Лазаря, которая, кажется, соединяет в себе все преимущества монастырского учреждения, не обладая ни одним из его пороков.

Чистота, комфорт, кротость, непритворное благочестие, таланты и добродетели братьев ордена способны внушить светскому человеку убеждение, что существует другой, лучший мир даже в этой жизни.

Эти люди — духовные лица поработенной, но благородной нации, которая подверглась изгнанию и гнету наравне с евреями и греками, но не вынесла из него ни озлобленности первых, ни раболепия вторых. Эта нация приобрела богатства, не прибегая к ростовщичеству, и все почести, которые могут быть дарованы тому, кто находится в рабстве, без интриг*...

Трудно было бы, быть может, найти летописи народа, менее запятнанные преступлениями, чем летописи армян, добродетели которых мирные, а пороки — следствия притеснения.

Но какова бы ни была их судьба — а она печальна! — что бы ни ожидало их в будущем, их страна всегда должна оставаться одною из самых интересных на всем земном шаре; и уже самый их язык, быть может, требует только большого из-

* Здесь в переводе А. А. Веселовской пропущена следующая фраза: «Но в течение долгого времени их местом считалось гетто, размножившееся в последнее время».

учения, чтобы получать все больше привлекательности... Если писание правильно толкуется, то рай был расположен именно в Армении, которая заплатила так же дорого, как и потомки Адама вообще, за мимолетное участие ее почвы в блаженстве того, кто был создан из ее праха; там начала спадать вода после потопа и вылетел голубь. Но почти что с исчезновением рая начались и несчастья страны, потому что хоть она долгое время была могущественным царством — она редко была независима; персидские сатрапы и турецкие паши в равной степени содействовали разорению того края, где бог создал человека по своему образу и подобию*.

11. ИЗ ПРИМЕЧАНИЙ Т. МУРА К ПИСЬМАМ БАЙРОНА

Известный биограф Байрона Томас Мур в своей книге «Жизнь, письма и дневники лорда Байрона» дает обширные примечания относительно жизни и деятельности Байрона. Мы считаем целесообразным привести здесь его некоторые биографические примечания о Байроне, связанные с армянами и армянской культурой.

* Перевод А. А. Веселовской. См. Веселовский Ю. А. «Очерки армянской литературы, истории и культуры». «Айастан», Ереван, 1972, стр. 396 — 397.

1. ПРИМЕЧАНИЕ К ПИСЬМУ ОТ 31 МАРТА 1817 ГОДА.

О подлинности этих посланий свидетельствует один лишь факт, внушающий доверие: посланию, названному нами первым, предшествовало (согласно мнению Мошейма и других) некое другое послание св. Павла, адресованное коринфянам. Несмотря на частые упоминания Праймета Ашера, Иоганна, Грегориуса и других ученых об их существовании на армянском языке, я полагаю, что они были впервые переведены с этого языка Вистонами, греческие и латинские версии которых встречаем в приложении к их изданию «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци, опубликованному ими в 1736 году. Первый опыт перевода на английский язык, насколько удалось мне установить, принадлежит перу лорда Байрона и, как таковой, он, конечно, вызовет дополнительный интерес: найдя его в Приложении, читатель будет приятно удивлен. В предлагаемом мною экземпляре приводятся также написанные самим Байроном следующие слова: «Перевод на английский сделан мною, — январь — февраль 1817, — в монастыре св. Лазаря, с помощью толкования армянского текста отцом Паскалем Авгером, армянским монахом. — БАЙРОН. Я располагал также, — добавляет он, — латинским текстом, однако он во многих местах искажен и содержит большие пропуски».

2. ПРИМЕЧАНИЕ К ПИСЬМУ ОТ 29 АВГУСТА 1819 ГОДА.

Порой он бурно предавался гимнастическим упражнениям, а порой и вовсе прерывал их. Его тело, как и его дух, готовы были подчиниться всем перепадам его настроения. В течение всей зимы он в одиночестве плыл к острову армян (маленький остров, расположенный среди тихого озера и отдаленный от Венеции примерно на пол-льё), чтобы на-

сладиться обществом образованных и гостеприимных монахов и изучить их трудный язык, а к вечеру он уже пускался в своей гондоле в обратный путь, чтобы успеть хоть каких-нибудь два часа побыть в светском обществе.

В иную зиму, по свидетельству очевидцев, он мог, пренебрегая любыми бурями, пересекать озеро и высаживаться на ближайшей *terra firma*¹⁴, чтобы измучить там по меньшей мере двух лошадей верховой ездой.

.....

Иные из авторитетных специалистов говорят нам об его умеренности в повседневной жизни; собственно нетрудно представить, как подобный беспокойный дух, вечно жаждущий борьбы и еще недавно «ради утехи», как он сам выражался, пытающий себя изучением армянского языка, чтобы лишь «сломать на этом зубы», при отсутствии более лучшего стимула для волнений, должен был находить особого рода упоение и наслаждение в неустанном противоборстве любому соблазну, ведущему к затратам, пытаясь заглушить в себе его же словами:

«Тот апогей печалей всех земных,
Пыл наших трат еженедельных».

3. ПРИМЕЧАНИЕ К ПИСЬМУ ОТ 17 МАЯ 1823 ГОДА.

Перед этой беседой он подарил каждому участнику вечера маленький прощальный подарок: одному — книгу, второму — гравюру своего бюста по Бартолини,¹⁵ а леди

¹⁴ *terra firma* (лат.) — твердая земля.

¹⁵ Бартолини, Лоренцо (1777—1850) — итальянский скульптор. Современник знаменитого итальянского скульптора Кановы.

Б.¹⁶ — один экземпляр грамматики армянского языка, на страницах которой были некоторые заметки, сделанные его рукой. Прощаясь с ней, он попросил на память какую-нибудь принадлежащую ей мелочь. Леди дала ему одно из своих колец, в обмен на которое он снял со своей груди булавку с маленькой камеей Наполеона, которая, по его словам, долгое время была его спутницей, и подарил ее высочайшей леди.

¹⁶ Леди Блесингтон (1789 — 1849) — английская писательница ирландского происхождения, чьи романы в свое время прославили ее.

I. ԲԱՅՐՈՆԻ ԵՐԿԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՐԶԵՐՈՎ

1. **Ծիլիոնյան կալանավոր:** Թարգմ. Մ. Չոբրապյանց Արցախեցի: Ծամախի, Իսպիկենսկու տպարան, 1857, 24 էջ:
2. **Իտալիա,** «Չալլո Հարոլդ» պոեմի 4-րդ երգը: Թարգմ. Ղ. Ալիշան: Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1860, 146 էջ:
3. **Հայերեն վարժությունները և բանաստեղծությունները:** [Հայերեն և անգլերեն]: Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1870, 172 էջ:
Բովանդ. Ի թղթոց Լորտ Պայրընի:— Առ պ. Մուր, 5 դեկտ., 1816:— Առ պ. Մըրի, 4 դեկտ., 1816:— Հատուածք պատմութեան Հայոց:— Հատուած ատենաբանութեան Ս. Ներսէսի Լամբրոնացոյ:— Թուղթ Կորնթացոյն առ Սուրբ առաքեալն Պաղոս (գտեալ յԱստվածաշունչն Հայոց՝ ի կարգի Անյայտից):— Թուղթ Պաղոսի առ Կորնթացիս (գտեալ յԱստվածաշունչն Հայոց՝ ի կարգի Անյայտից):— Կոտորած բանակին Սեներեքերիմայ:— Ողերձ առ Ովկիանոս:— Ի Վաղերլու:— Առ Ժամանակ:— Տաղ երգեալ ի շանթաձիգ մըրկի:— Տաճար Ս. Պետրոսի:— Ի մահ օրիորդի միոյ քեռորդի քերդողին և սիրելի յոյժ մման:— Առ դուքսն Տորսէդ:— Արտասուք:— Յետին տողը Պայրընի:
4. **Երկինք և երկիր:** Թարգմ. Դ. Գաբրիելյան: Կոստանդնուպոլիս, 1874, 35 էջ:
5. **Իտալիա,** «Չալլո Հարոլդ» պոեմի 4-րդ երգը: Թարգմ. Ղ. Ալիշան: Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1889, 147 էջ:
6. **Իտալիա,** «Չալլո Հարոլդ» պոեմի 4-րդ երգը: Թարգմ. Ղ. Ալիշան: Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1891, 146 էջ:
7. **Դոն Ժուան:** Թարգմ. Լ. Աբրահամյան: Մոսկվա, Բարխուդարյանի տպարան, 1894, 95 էջ:
8. **Երազը:** Թարգմ. Հովհ. Մասեհյան: Թէհրան, տպարան «Մողերն», 1894, 12 էջ:
9. **Ծիլիոնի կալանավորը:** Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: Թիֆլիս, Յ. Մարտիրոսյանի տպարան, 1896, 22 էջ:
10. **Իտալիա:** «Չալլո Հարոլդ» պոեմի 4-րդ երգը: Թարգմ. Ղ. Ալիշան: Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1901, 146 էջ:
11. **Հայերեն վարժությունները և բանաստեղծությունները:** [Արտատպւած է 1870-ի հրատարակությունից՝ տէս սույն մատենագիտության 3-րդ միավորը]: Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1907,

147 էջ:

12. **Ծովահեն:** Թարգմ. Հ. Միրզայան: Թեհրան, «Փարոս» տպարան, 1911, 207 էջ:

13. **Երկինք և երկիր:** Կոստանդնուպոլիս, 1911, 43 էջ:

14. **Մանֆրեդ:** Թարգմ. Տիրայր Վարդապետ: Թիֆլիս, Կովկասի Հայոց Հրատարակչական ընկերություն, 1913, 124 էջ:

15. **Մանֆրեդ:** Թարգմ. Հովհ. Մասեհյան: Վիեննա, Մխիթարյան միաբանության տպարան, 1922, 72 էջ:

16. **Երազ:** Թարգմ. Հովհ. Մասեհյան: Թեհրան, 1932, 22 էջ:

17. **Երկերի ժողովածու:** Կազմեցին Վ. Գևորգյան և Ռ. Իշխանյան: Երևան, «Հայաստան», 1965, 562 էջ:

Բովանդ.՝ **Լիբիկա**՝ Հեղինակի զարմուհու մահվան առթիվ, որ թանկ էր իր սրտին:— Կուզեի լինել անհոգ երեխա:— Լուդիսները երգը:— Էպիգրամ բրիտանական մինիստր Քեստլիի ինքնասպանության առթիվ:— Խավարը:— Էլ չենք կարող մենք թափառել...:— Ստաններ Պո գետին:— Ստաններ՝ գրված Ֆլորենցիայից Պիզա տանող ճանապարհին:— Պրոմեթեոս: Թարգմ. **Վ. Դավթյան:**— Դրվագ:— Կարոլինին:— Մ.-ին:— Ռոմանսին:— Լեչին-Ի-Գեր:— Հմայքը անցավ...:— Լուսավոր լինի հանգրվանն հոգուդ:— Ժամանակին:— Երջանիկ ես դու:— Տողեր՝ փորագրված գանգից պատրաստված գավաթի վրա:— Կողբա՛ս, արդյոք, երբ ես մեռնեմ...:— Ինձ մի հիշեցրու...:— Տողեր՝ գրված արեմուն Մալթա քաղաքում:— Սաուն եմ՝ հույսը երջանկություն է...: Թարգմ. **Մ. Խերանյան:**— Ոսկե շղթա քեզ տվեցի...: Թարգմ. **Գ. Ալազդուզյան:**— Բաժակները լցրեք:— Պորտուգալականի նմանությամբ: Թարգմ. **Ռ. Իշխանյան:**— **Հրեական մեղեդիներ**՝ Գերության մեջ:— Ողբացնեք:— Առ Աստված:— Հեփթայի դուստրը:— Իսրայելի բախտը:— Արցունք և ժպիտ:— Ծաղիկ գեղեցկության:— Հրեուհին:— Թե անդրաշխարհը:— Սենեքերիմի կործանումը:— Մոսլ է հոգիս:— Երուսաղեմի ավերումը Տիտոսի ձեռքով:— Սավուդի խոսքը վերջին պատերազմից առաջ:— Հերոսին:— Հանուն հավատի:— Անքունների արևը:— Բալթասարի տեսիլքը:— Թարգմ. **Ս. Տարունցի:**— Հերովդեսը ողբում է Մարիամնային:— Եվ մի ոգի ինձ հայտնվեց:— Ստաններ Ավգուստային: Թարգմ. **Վ. Դավթյան:**— Զոն Նապոլեոն Բոնապարտին:— Թիրգային:— Հեռու, հեռու...:— Եվ մեռած ես դու...:— Եվս մի պաշար և ազատ եմ ես...:— Թեթև մահ: Թարգմ. **Մ. Խերանյան:**— **Պոեմներ**՝ Չալդ Հարոդի ուխտագնացությունը:— Իոն Ժուան (հատվածներ): Թարգմ. **Հ. Սևան:**— Գլավոր: Թարգմ. **Վ. Դավթյան:**— Ծովահենը: Թարգմ. **Վ. Հովսեփյան:**— Ծիլիոնի կալանավորը: Թարգմ. **Հ. Թումանյան:**— **Դրամաներ**՝ Մանֆրեդ: Թարգմ. **Հ. Մասեհյան:**— Կայեն: Թարգմ. **Վ. Նորենց:**

18. **Պոեմներ:** Թարգմ. Հ. Սևան: Երևան, «Հայաստան», 1971, 142 էջ:

Բովանդ.՝ Փարիզիմա:— Արիդոսի հարսնացուն:— Մագեպա:

19. **Լարա:** Թարգմ. Հ. Սևան: Երևան, «Հայաստան», 1974, 64 էջ:

20. **Պոեմներ:** Թարգմ. Հ. Սևան: Երևան, «Սովետական գրող», 1979, 159 էջ:

Բովանդ.՝ Դոն Ժուան (Հատվածներ):— Կորնթոսի պաշարումը:

2. ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐՈՒՄ

1. «Ի թղթոց Լորտ Պայրընի»:— «Առ պ. Մուր, 5 դեկտ., 1816»:— «Առ պ. Մըրի, 4 դեկտ., 1816»:— «Հատուածք պատմութեանն Հայոց»:— «Հատուածք ատենաբանութեան Ս. Ներսէսի Լամբրոնացոյ»:— «Թուղթ Կորնթացոցն առ Սուրբ առաքեալն Պաղոս (գտեալ յԱստվածաշունչն Հայոց՝ ՚ի կարգի Անյայտից)»:— «Թուղթ Պաղոսի առ Կորնթացիս (գտեալ յԱստվածաշունչն Հայոց՝ ՚ի կարգի Անյայտից)»:— «Կտորած բանակին Սենեքերիմայ»:— «Ուղերձ առ Ովկիանոս»:— «Ի Վաղերիոս»:— «Առ ժամանակ»:— «Տաղ երգեալ ՚ի շանթաձիգ մրրկի»:— «Տաճար Ս. Պետրոսի»: [Հայերեն և անգլերեն]: «Ծաղկաբաղ թերթողաց անգղիացոց»: Վենետիկ, Ս. Դազար, 1852, էջ 4—105:

2. «Առ Ինես»: Լեռնց: «Բանաստեղծություններ»: Ս. Պետերբուրգ, Ի. Ն. Սկորոխոդովի տպարան, 1890, էջ 43—44:

3. «Ծիլիոնի կալանավորը» (սոնետ Ծիլիոնին): Հովհ. Թումանյան: «Բանաստեղծություններ»: Թիֆլիս, Արագատիպ Մճ. Մարտիրոսյանցի, 1903, էջ 257—269:

4. «Մթնել է հոգիս» («Երբայական մեղեդիներից»): Թարգմ. Հ. Միրզայան: «Գրական-գիտական ժողովածու»: Ե. Թոփչյանի խմբագրությամբ: Թիֆլիս, «Երոմա» ընկերության տպարան 1908, էջ 28—33:

5. «Ծիլիոնի կալանավորը» (սոնետ Ծիլիոնին): Հովհ. Թումանյան: «Բանաստեղծություններ»: Բագու, Հայոց Հրատարակչական Ընկերություն, 1908, էջ 253—264:

6. «Տողեր՝ գրված ալբոմում Մալթա քաղաքում»: Ս. Մովսիսյան: «Միմոնջներ»: Ալեքսանդրապոլ, Սանդեանցի տպարան, 1911, էջ 99:

7. «Ծիլիոնի կալանավորը» (սոնետ Ծիլիոնին): Հովհ. Թումանյան: «Երկերի ժողովածու»: Երևան, «Ժողհրատ», 1926, էջ 304—313:

8. «**Բանաստեղծություններ**»։ [«Տխրամած է հոգիս, շնուս արա, ով երգիչ»։— «Թե՛ ճիշտ է այնտեղ՝ հանդերձյալ կյանքում»։— «Թե՛ վիրտու իմ հոգու խորքերից»։— «Ժամանակ»։— «Մնաս բարյավ. տես, կորչում է հեռուն կապուտակ»։— «Ծովը»։— «Մրրիկներ»։— «Երբ մահը գա ու մեզ տանի»։— «Մըր էր թե լինեի ես մանուկ մի ազատ»]։ Հ. Համբարձումյան։ «Երկերի ժողովածու»։ Երեք հատորով, հ. 2։ Վիեննա, Մխիթարյան միաբանության հրատարակչություն, 1928, էջ 270—287։

9. «**Ինեսին**»։ Հովհ. Թումանյան։ «Թարգմանություններ և փոխադրություններ»։ Երևան։ Պետհրատ, 1934, էջ 88։

10. «**Չայդ Հարողի երգը**»։ «**Ինեսին**»։ «**Ծիլիոնի կալանավորը**»։ «**Մանֆրեդ**» (ֆրագմենտ)։ Հովհ. Թումանյան։ «Երկերի ժողովածու»։ Հինգ հատորով, հ. 2։ Երևան, Արմֆանի հրատարակչություն, 1940, էջ 201—214, 276—281։

11. «**Բանաստեղծություններ**»։ [«Ա՛խ, լացե՛ք...»։— «Սրբանվեր այս ափերում»։— «Դու լալիս էիր...»։— «Երուսաղեմի ավերումը Տիտոսի ձեռքով»։— «Օ, եթե այնտեղ...»։— «Թե ունենայի...»։— «Սավուդի վերջին պատերազմից առաջ»։— «Բաբելոնյան գետափներին»։— «Հերոս, դու անցար...»։— «Հեփայի աղջիկը»]։ Ալ. Ծատուրյան։ «Երկեր»։ Երևան, Հայպետհրատ, 1948, էջ 542—552։

12. «**Մնաս բարյավ**»։ Հովհ. Թումանյան։ «Երկերի ժողովածու»։ Հինգ հատորով, հ. 1։ Երևան, Հայպետհրատ, 1950, էջ 560—561։

13. «**Հրեական մեղեդիներից**»։ [«Ա՛խ, լացե՛ք...»։— «Սրբանվեր այս ափերում»։— «Դու լալիս էիր...»։— «Երուսաղեմի ավերումը Տիտոսի ձեռքով»։— «Օ, եթե այնտեղ...»։— «Թե ունենայի...»։— «Սավուդի վերջին պատերազմից առաջ»։— «Բաբելոնյան գետափներին»։— «Հերոս, դու անցար...»։— «Հեփայի աղջիկը»]։ Ալ. Ծատուրյան։ Բանաստեղծություններ։ Երևան, Հայպետհրատ, 1958, էջ 391—401։

14. «**Չայդ Հարողի երգը**»։ «**Ինեսին**»։ «**Ծիլիոնի կալանավորը**»։ Հովհ. Թումանյան։ «Երկեր»։ Երկու հատորով, հ. 2։ Երևան, Հայպետհրատ, 1958, էջ 257—273։

15. «**Ուզում եմ լինել...**»։ «**Հրեական մեղեդի**»։ «**Փառքի մասին**»։ «**Գերության մեջ**»։ Թարգմ. Ս. Տարոնցի։ «Հազար ու մի սիրտ»։ Ամթողդիա երկու հատորով, հ. 2։ Երևան, «Հայաստան», 1961, էջ 140—144։

16. «Միացակութիւն»: «Իցէ թէ տղայ միամիտ էի»: «Տեսի գրեզ, հին, յարտասուս»: Մ. Թադիստան: «Գեղարվեստական երկեր»: Երևան, «Հայաստան», 1965, էջ 385—388:

17. [Առաջաբան՝ նախատեսված անգլերեն-հայերեն քերականության ձեռնարկի համար (Հատված)]: «Սուրբ Ղազար: Մայրավանք Մխիթարեան միաբանութեան» գրքում: Վեներիկ, Ս. Ղազար, 1966, էջ 50—52:

18. «Չալլի Հարողի երգը»: «Ինեսին»: «Ծիլիոնի կալանավորը»: Հովհ. Թումանյան: «Երկերի ժողովածու»: Չորս հատորով, հ. 1: Երևան, «Հայաստան», 1969, էջ 345—361:

19. «Բանաստեղծություններ»: [«Պիֆեի դուստրը»:— «Դու լաց եղար»:— «Թոմաս Մուրիս»:— «Ավարտեցիր, հերոս, ուղին քո կյանքի»:— «Ծրջել գիշերն ինչպես հնում»:— «Օ, թե այնտեղ, երկնքից դեմ»:— «Հարցում սիրո մասին»:— «Պատասխան բարեկամիս»:— «Ստանաներ»: «Հիմարները թող»:— «Իմ ծննդյան 33-ամյակը»]: Գ. Սարյան: «Երկերի ժողովածու»: Հինգ հատորով, հ. 5: Երևան, «Հայաստան», 1972, էջ 165—175:

20. Հատվածներ համակներից: [Անգլերեն և հայերեն]: «Էջեր Զ. Գ. Բայրոնի հասարակական-քաղաքական գործունեությունից» (մահվան 150-ամյակի առթիվ): ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի սեկտորի գիտա-ինֆորմացիոն բյուրոն (ոտտապրինտ): Նամակների թարգմանությունը Ա. Հովսեփյանի: Երևան, 1974, էջ 59—76:

21. «Լցրեք բաժակները»: Թարգմ. Հ. Գևորգյան: «Տողեր՝ գրված ալբոմում Մալթա քաղաքում»: Թարգմ. Մ. Խերանյան: Գ. Բրուտյան «Իմաստասիրությունը երկխոսություններում»: Գիրք 2: Երևան, «Հայաստան», 1981, էջ 247—248, 191:

22. Բայրոնը Հայաստանի և հայերի մասին (Հատվածներ համակներից): [Հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն]: «Բայրոնը Հայաստանի և հայերի մասին»: ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնի գիտա-ինֆորմացիոն բյուրոն (ոտտապրինտ): Գ. մատենաշար, «Հայագիտությունը արտասահմանում», № 1: Նամակների թարգմանությունը Ա. Բեքարյանի: Երևան, 1983, էջ 13—22, 32—42, 47—56:

23. «Կուզեի լինել անհոգ երեխա»: «Խավարը»: «Պրոմեթեոս»: «Աստղային ձայներ» (բանաստեղծություններ Վ. Դավթյանի թարգմանությամբ): Երևան, «Սովետական գրող», 1983, էջ 25—33:

3. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ

1846

1. «Միայնակութիւն»: Թարգմ. Մ. Թաղիադյան: «Ազգասեր», հտ. Գ, № 53, էջ 8:

1847

2. «Այսօր ավարտեմ 36 ամ կենացս»: Թարգմ. Օ. Ֆ.: «Ազգասեր», հտ. Դ, № 91, էջ 152:

1848

3. «Իցէ թէ տղայ միամիտ էի»: Թարգմ. Մ. Թաղիադյան: «Ազգասեր Արարատյան», № 2, էջ 16:

1850

4. «Տեսի զքեզ ո՞ն յարտասուս»: Թարգմ. Մ. Թաղիադյան: «Ազգասեր Արարատյան», № 50, էջ 400:

1858

5. «Առ Ովկիան»: «Բազմավեպ», № 6, էջ 173—174:

1860

6. «Այսօր ավարտեմ զերեսներորդ վեցերորդ ամ կենացս»: «Մասյաց Աղավնի», № 12, էջ 197:

1863

7. «Վերջին աշխարհքի խավարը»: [Արձակ թարգմանություն]: «Հյուսիս», № 13, էջ 101:

1870

8. «Պատասխան բարեկամին»: «Մեղու Հայաստանի», № 9, էջ 24:

1877—1878

9. «Մոռալ է հոգիս»: Թարգմ. Գ. Բարխուդարյան: «Փորձ», № 1, էջ 210:

1880

10. «Դյուցազնի մահը»: Թարգմ. Գր. Խալաթյանց: «Փորձ», № 3, էջ 75—76:

1884

11. «Ալվացի Օսքարը»: Թարգմ. Թ. Կեզիքյան: «Երկրագունտ», № 2, էջ 78—80, № 4, էջ 171—172, № 6, էջ 285—286:

1886

12. «Բարիզյանա»: Թարգմ. Պ. Միսքնյան: «Մասիս», № 3828, էջ 1026—1028, № 3829, էջ 1042—1044, № 3830, էջ 1057—1060, № 3831, էջ 1074—1078:

13. «Եղերերգ»: Թարգմ. Գ. Ֆնգլտրյան: «Երկրագունտ», № 1, էջ 44:

14. «Չալտ Լերբլտի հրաժեշտը»: Թարգմ. Վ. Անտոնյան: «Բուրաստան մանկանց», № 14, էջ 216—217:

1891

15. «Երեսունվեցերորդ տարեդարձի առթիվ»: Թարգմ. Ս. Հ.: «Տարազ», № 12, էջ 176:

16. «Հեփթայեի աղջիկը»: Թարգմ. Հովհ. Կոստանյանց: «Տարազ», № 42, էջ 626:

17. «Որպես երբեմնի անցորդի ուշքը...»: Թարգմ. Լեոնենց: «Մուրճ», № 11, էջ 1315:

1894

18. «Հրեական մեղեդիներ»: [«Հորդանանի ափերին»:— «Հերոս, դու անցար քո կյանքի ուղին...»:— «Երուսաղեմի ավերումը Տիտոսի ձեռքով»:— «Հեփթայի աղջիկը»]: Թարգմ. Սվ. Ծատուրյան: «Հանդես Գրականական և Պատմական», գիրք 5, էջ 152—157:

19. «Չալո Հարությունի երգը»: [Հատված «Չալո Հարությունի ուխտագնացությունը» պոեմի առաջին երգից]: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: «Հորիզոն», № 1, էջ 83—86:

20. «Դոն Ժուան»: Թարգմ. Լ. Աբրահամյան: «Հանդես Գրականական և Պատմական», գիրք 6, էջ 1—92:

1898

21. «Երբեմն ես պաշտում էի...»: Թարգմ. Ա. Աբելյան: «Տարազ», № 21, էջ 446:

22. «Ծիլիոնի կալանավորը»: [Հատված պոեմից]: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: «Տարազ», № 43, էջ 965:

1899

23. «Լաց եղիր մոցա»: Թարգմ. Հ. Շուղուրյան: «Լուսնա», № 1, էջ 180—181:

24. «Գավուր» (Հատված): Թարգմ. Հ. Միրզայան: «Մուրճ», № 1, էջ 70—71:

25. «Մովսեսների երգը» («Բորսետ»-ից): Թարգմ. Հ. Միրզայան: «Մուրճ»: № 4—5, էջ 431—434:

1901

26. «Մռայլ է հոգիս...»: Թարգմ. Հ. Մասեհյան: «Մուրճ», № 7, էջ 31—32:

1902

27. «Եանթեին»: Թարգմ. Հ. Մասեհյան: «Մուրճ», № 8, էջ 178—180:

1903

28. «Երազ»: Թարգմ. Հ. Մասեհյան: «Մուրճ», № 2, էջ 156—165:

29. Հատվածներ «Դոն Ժուանի» 17-րդ երգից: [Արձակ թարգմանություն]: Թարգմ. Վ. Փափազյան: «Տարազ», № 35, էջ 310—311:

1904

30. «Տեսիլն Պաղտասարի»: Թարգմ. Հովհ. Պալյան: «Բազմավեպ», № 7, էջ 295:

31. «Կործանումն Սենեքերիմի»: «Լացեք ի վրա»: «Բաբելոնյան ջրրոց մոտ»: Թարգմ. Հովհ. Պալյան: «Բազմավեպ», № 8, էջ 378, 380:

32. «Մեռար, հեռացար»: Թարգմ. Հովհ. Պալյան: «Բազմավեպ», № 11, էջ 496:

33. «Այսօր վերջացնում եմ երեսունվեց տարիս»: Թարգմ. Հ. Մասենյան: «Մուրն», № 5, էջ 65—66:
 34. «Հետին տողը Պաշտոնի»: Թարգմ. Դ. Ալիշան: «Բազմավեպ», № 3, էջ 128:

1906

35. «Մանֆրեդ»: Թարգմ. Ավ. Եզեկյան: «Գեղունի», Ե. տարի, № 1—10, էջ 18—62:

1908

36. «Ինեսին»: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: «Վտակ», № 1:

1909

37. «Ուխտ մ' արցունք»: Թարգմ. Հ. Քաջունի: «Ասպարեզ» (ֆրեզնո), 14 մայիսի:

1910

38. «Ինեսին»: [Զափածո]: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: «Հորիզոն», 1 հունվարի:

1911

39. «Մովսեսեն» (Հատված): Թարգմ. Հ. Միրզայան: «Բազմավեպ», № 6, էջ 284—285:

1913

40. «Զայլ Հարություն»: Թարգմ. Հ. Մ. Վալյան: «Նոր հոսանք», № 2, էջ 293—296:

41. «Եբրայական մեղեդիներ»: Թարգմ. Հ. Միրզայան: «Նոր հոսանք»: [«Քալյուն է մա շնորհագեղ»], № 3, էջ 535—536: [«Ողբայ դու նորանց»:— «Յեփթայի աղջիկը»:— «Ծրջում է ուղտն արաբի»:— «Թող ոստն է ուրախ եղնիկը վայրի»], № 4—5, էջ 731—734: [«Տեսա քեզ լալիս»:— «Ո՛հ, խլված ծաղիկ դու գեղեցկություն»:— «Անքունների արեգակ»:— «Թե անդերկրային»], № 6, էջ 1028—1030: [«Նստում էինք ու լալիս»:— «Այն օրը, երբ Տիտոս կործանեց Երուսաղեմը»:— «Ամենայն բան ունայնություն է, ասում է քարոզողը»], № 7—8, էջ 1096—1099:

42. «Եբրայական մեղեդիներ»։ [«Սենեքերիմի կործանումը»։— «Նւէր Շիլլոնի բերդին»։— «Մեկն էլ չունի գեղեցկութեան դուստրերից քո հրապույրիդ հավասար»]։ Թարգմ. Հ. Միրզայան։ «Նոր հոսանք», № 1, էջ 48—51։

1916

43. «Մեռնել»։ [Ազատ փոխադրություն]։ Փոխադրեց Ս. Հովհաննիսյան։ «Մշակ», 15 մայիսի։

1922

44. «Մանֆրեդ»։ Թարգմ. Հ. Մասեհյան։ «Արեգ», № 1, էջ 28—40, № 2, էջ 82—92, № 3, էջ 158—166, № 4, էջ 231—244։

45. «Ովկիանոսին» («Չալլո Հարոլդ»-ից)։ Թարգմ. Հ. Մասեհյան։ «Արեգ», № 5, էջ 287—289։

46. «Վեներտիկին» («Չալլո Հարոլդ»-ից)։ Թարգմ. Հ. Մասեհյան։ «Արեգ», № 6, էջ 349—355։

1924

47. «Այսօր լինիմ ամս երեսնից և վեցից»։ Թարգմ. Ղ. Ալիշան։ «Բազմավեպ», № 4, էջ 119։

48. «Եբրայական մեղեդիներ»։ [«Ո՛հ լացեք։— «Հորդանանու ափերուն վրա»։— «Հեփթայեի աղջիկը»։— «Բաղդասարի տեսիլքը»։— «Կոտորած Սենեքերիմի բանակին»]։ Թարգմ. Արս. Ղազիկյան։ «Բազմավեպ», № 5, էջ 173—175։

49. Նամակներ և օրագրություններ Լորտ Պաշրենի— հանդերձ կենսագրական ծանոթագրություններով։ «Բազմավեպ», № 4, էջ 122—132։

50. «Ովկիանոսին» («Չալլո Հարոլդ»-ից)։ Թարգմ. Հ. Մասեհյան։ «Արեգ», № 10, էջ 583—585։

51. «Պրոմեթեոս»։ [Արձակ թարգմանություն]։ «Ճակատամարտ» (Կ. Պոլիս), 1 մայիսի։

1925

52. «Ս. Ղազար և հայ ազգը»։ Թեոդիկ։ «Ամենուն տարեցույց», էջ 50—51։

1926

53. «36-րդ տարեդարձի առթիվ»։ Թարգմ. Լյուսի։ «Արագած», № 11, էջ 7։

1959

54. «Չալղ Հարողի ուխտագնացությունը» (Հատվածներ): Թարգմ. Հ. Սևան: «Գրական թերթ», 24 ապրիլի:

1962

55. «Չալղ Հարողի ուխտագնացությունը» (Հատվածներ): Թարգմ. Հ. Սևան: «Գրական թերթ», 30 մարտի:

1963

56. «Չալղ Հարողի ուխտագնացությունը» (Հատված): Թարգմ. Հ. Սևան: «Արարատ գրական», № 4—5, էջ 337—342:

57. «Չալղ Հարողի ուխտագնացությունը» (Հատված): Թարգմ. Հ. Սևան: «Գրական թերթ», 25 հունվարի:

58. «Չալղ Հարողի ուխտագնացությունը» (Հատվածներ): Թարգմ. Հ. Սևան: «Ավանգարդ», 24 հունվարի:

59. «Չալղ Հարողի ուխտագնացությունը» (Հատվածներ): Թարգմ. Հ. Սևան: «Երեկոյան Երևան», 22 հունվարի:

60. «Չալղ Հարողի ուխտագնացությունը» (Հատվածներ): Թարգմ. Հ. Սևան: «Հայաստանի աշխատավորուհի», № 1, էջ 14—15:

61. «Չալղ Հարողի ուխտագնացությունը» (Հատվածներ): Թարգմ. Հ. Սևան: «Պիոներ», № 1, էջ 25:

62. «Չալղ Հարողի ուխտագնացությունը»: Թարգմ. Հ. Սևան: «Սովետական գրականություն», № 1, էջ 90—92:

63. «Չալղ Հարողի ուխտագնացությունը» (Հատվածներ): Թարգմ. Հ. Սևան: «Սովետական Հայաստան», 22 հունվարի:

1964

64. «Դոն Ժուան» (Հատված): Թարգմ. Հ. Սևան: «Ավանգարդ». 18 ապրիլի:

1968

65. «Դոն Ժուան» (Հատվածներ առաջին երգից): Թարգմ. Հ. Սևան: «Սովետական գրականություն», № 2, էջ 117—125:

1971

66. «Փարիզից»։ Թարգմ. Հ. Սևան։ «Սովետական գրականություն», № 3, էջ 123—126։

1973

67. «Դոն Ժուան» (Հատվածներ առաջին նվագից)։ Թարգմ. Հ. Սևան։ «Սովետական գրականություն», № 3, էջ 135—139։

1974

68. «Դոն Ժուան» (Հատված առաջին նվագից)։ Թարգմ. Հ. Սևան։ «Սովետական գրականություն», № 6, էջ 113—117։

69. «Լարա» (Հատված առաջին երգից)։ Թարգմ. Հ. Սևան։ «Գրական թերթ», 24 մայիսի։

1975

70. Հատվածներ ցամաքներից։ Թարգմ. Ա. Հովսեփյան։ «Սովետական գրականություն», № 4, էջ 154—159։

1976

71. «Դոն Ժուան» (Հատված երկրորդ նվագից)։ Թարգմ. Հ. Սևան։ «Սովետական գրականություն», № 2, էջ 102—106։

1978

72. «Դոն Ժուան» (Հատվածներ երկրորդ նվագից)։ Թարգմ. Հ. Սևան։ «Սովետական գրականություն», № 5, էջ 114—118։

1979

73. «Դոն Ժուան» (Հատված երրորդ նվագից)։ Թարգմ. Հ. Սևան։ «Սովետական գրականություն», № 6, էջ 121—126։

1980

74. «Դոն Ժուան» (Հատված չորրորդ նվագից)։ Թարգմ. Հ. Սևան։ «Սովետական Հայաստան», № 6, էջ 18։

75. «Դոն Ժուան» (Հատված հինգերորդ նվագից)։ Թարգմ. Հ. Սևան։ «Սովետական գրականություն», № 7, էջ 111—115։

1983

76. «Դոն Ժուան» (Հատված վեցերորդ նվագից)։ Թարգմ. Հ. Սևան։ «Սովետական գրականություն», № 8, էջ 102—106։

II. ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ ԲԱՅՐՈՆԻ ՄԱՍԻՆ

1. ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՐԲԵՐՈՎ

1. Պետրոսյան Է. «Բայրոնի կյանքը և ստեղծագործությունը»: Երևան, Պետական համալսարանի հրատարակչություն, 1941, 120 էջ:

2. Գաշտեց Խ. «Բայրոնը և հայերը»: Երևան, Հայպետհրատ, 1959, 179 էջ:

3. «Էջեր Զ. Գ. Բայրոնի հասարակական-քաղաքական գործունեությունից (մահվան 150-ամյակի առթիվ)»: ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի սեկտորի գիտա-ինֆորմացիոն բյուրոն (ռուսալեզու): Երևան, 1974, 87 էջ:

4. Մորուա Ա. «Դոն Ժուան կամ Բայրոնի կյանքը» (կենսագրական վեպ): Թարգմ. Ա. Ալիքյան: Երևան, «Սովետական գրող», 1980, 499 էջ:

5. «Բայրոնը Հայաստանի և հայերի մասին»: [Հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն]: ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնի գիտա-ինֆորմացիոն բյուրոն (ռուսալեզու): Գ. մատենաշար, «Հայագիտությունը արտասահմանում», № 1: Առաջաբանը, նամակների թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Բեքարյանի: Երևան, 1983, 58 էջ:

2. ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐՈՒՄ

1. Տոքթ. Տեր-Ստեփանյան Հովս. «Լորտ Պայրըն Վենետիկի մեջ»: Արամ Անտոնյանի «Գանձարան» (բարձրագույն դասընթաց) գրքում: Կ. Պոլիս, հրատարակչություն Կ. Գրլընյանի, 1912, էջ 364—367:

2. Ծիլվանզադե Ա. «Մատենախոսություն» («Ծիլիոնի կալանավորը» Բայրոնի. թարգմ. Հովհաննես Թումանյանի. «Լոռեցի Սարկոն». պոեմ նույն Թումանյանի, հրատ. Փ. Վարդազարյանի, Թիֆլիս, 1896): «Երկերի լիակատար ժողովածու»: Տասը հատորով, հ. 9: Երևան, Հայպետհրատ, 1955, էջ 199:

3. Կարինյան Ա. «Բայրոնը և Թումանյանը»: «Գրական քննա-

դատական հողվածներ» գրքում: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1962, էջ 19—25:

4. **Շիրվանզադե Ա.** «Մատենախոսություն» («Շիրվանի կալավորը» Բայրոնի. թարգմ. Հովհաննես Թումանյանցի. «Լոռեցի Սաքոն». պոեմ նույն Թումանյանցի, հրատ. Փ. Վարդապարյանի, Թիֆլիս, 1896): «Երկերի ժողովածու»: Տասը հատորով, հ. 10: Երևան, Հայպետհրատ, 1962, էջ 197:

5. **Սողոմոնյան Ս.** «Արտասահմանյան գրականություն»: Երևան, «Հայպետուսմանկհրատ»: 1964, էջ 152—184:

6. **Դաշտենց Խ.** «Զորք Գորդոն Բայրոն»: Զ. Բայրոնի «Երկերի ժողովածու» գրքում: Երևան, «Հայաստան», 1965, էջ 5—11:

7. «**Լորտ Պաշրքնի սենեակը**»: «Սուրբ Ղազար: Մայրավանք Մխիթարեան միաբանութեան» գրքում: Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1966, էջ 49—52:

8. **Նազարյան Դ.** «Ռոմանտիզմի քննադատական սկզբունքների ձևավորումը Բայրոնի էսթետիկայում»: «Ասպիրանտական գիտական աշխատությունների ժողովածու»: Երևանի Խ. Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտի հրատարակչություն, № 2, 1967, էջ 77—91:

9. **Նազարյան Դ.** «Զորք Բայրոնը գրականության մասին»: «Գիտական աշխատությունների ժողովածու»: Երևան, Հայկական հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի հրատարակչություն, № 6, մաս 1, 1968, էջ 140—176:

10. **Նազարյան Դ.** «Բայրոնի գրական-քննադատական հայացքների քննության պատմությունից»: «Ասպիրանտական գիտական աշխատությունների ժողովածու»: Երևանի Խ. Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտի հրատարակչություն, № 3, 1969, էջ 13—36:

11. **Նազարյան Դ.** «Ռոմանտիկական դրաման Բայրոնի արվեստում»: «Գիտական աշխատությունների միջբուհական ժողովածու» (արվեստագիտություն): Երևանի Խ. Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտի հրատարակչություն, № 1, 1974, էջ 230—257:

12. **Փարթամյան Վ.** «Բայրոնի ավանդները հայ գրականության մեջ»: Վ. Փարթամյանի «Հայ-անգլիական գրական աղբյուրությունները» գրքում: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1975, էջ 201—242:

13. **Կարինյան Ա.** «Բայրոնը և Թումանյանը»: «Ժողովուրդների եղբայրության դրոշի ներքո» գրքում: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1976, էջ 114—149:

14. **Սողոմոնյան Ս.** «Արտասահմանյան գրականություն»: Երևան, «Լույս» 1979, էջ 121—142:

3. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ

1846

1. «Լորտ Պայրըն»: «Բազմավեպ», հոկտեմբեր, էջ 293—297:

1863

2. Լոռտ Պայրըն» (Քերթող անգլիացի): «Մեղու», 8 հունվարի:

1866

3. Լամարթին Ա. «Մարդն առ լորտ Պայրըն»: Թարգմ. Սամ. Կալսերյան: «Բազմավեպ», հունվար, էջ 23—30:

1867

4. Մսեր. Գր. «Լորտ Պայրըն»: «Ծաղիկ», № 139, էջ 613—615, № 140, էջ 623—624, № 141, էջ 630—631, № 142, էջ 638—639, № 146, էջ 670—671:

1881

5. Հովհաննիսյան Ա. «Հայը և Հայաստանը օտարների աչքում»: «Փորձ», № 1, էջ 1—19, № 2, էջ 33—36:

1891

6. «Բայրոն» (Կենսագրական): «Տարազ», № 6, էջ 77—78:

7. Հ. Հ. Տ. Ս. «Լորտ Պայրըն»: «Ծաղիկ», № 7, էջ 76—77:

8. «Լորդ Բայրոնի կարծիքը հայերենի և հայոց մասին»: «Արձագանք», № 68, էջ 2:

9. «Հայ լեզվի ուսումն հարեմուտա»: «Բազմավեպ», № 6, էջ 250—255:

10. Վեսելովսկի Յու. «Բայրոնը Մխիթարյանների մոտ»: Թարգմ. Հ. Մկրտչյանց: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք 5, էջ 157—174:

1895

11. Քոչարյանց Հ. «Հայոց գրականությունը և Շեքսպիր»: «Մշակ», 18 մարտի:

1896

12. Շիրվանզադե Ա. «Մատենախոսություն» («Գիլիոնի կանաչավորը» Բայրոնի. թարգմ. Հովհաննես Թումանյանցի և «Լոռեցի Սարոն». պոեմ նույն Թումանյանցի): «Տարազ», № 16, էջ 257:

1897

13. Որբերյան Ռ. «Պայրոն»: «Արևելյան մամուլ», № 6, էջ 205—207:

1901

14. Լոռիպատ Բ. Տր. «Լորտ Պայրոն և Վենետիկի Մխիթարյաններ» (մանրադեպ մը անգլիացի բանաստեղծին կյանքին): Թարգմ. Գ. Մխարյան: «Սուրբանդակ», Գ. տարի, 22 օգոստոսի:

15. Վեսելովսկի Ա. «Բայրոնը Ա. Լազարի կղզում»: «Մշակ», 29 օգոստոսի:

16. Փափազյան Վ. «Բայրոնի նոր գտնված ոտանավորները»: «Տարազ», № 35, էջ 310—311:

* 26նպած նույնվածը վերնագրված է «Հայոց գրականությունը և Շեքսպիր», բայց այնտեղ ավելի շատ խոսվում է Բայրոնի, քան Շեքսպիրի մասին:

1924

17. Մարթայան Հ. «Լորտ Պայրըն» (մահվան հարիւրամեակին առթիվ): «Ճակատամարտ» (Կ. Պոլիս), 30 ապրիլ:

18. «Պսակ մը Պայրընի շիրմին»: [Անգլերեն և հայերեն]: «Բազմավեպ», № 4, էջ 105—106:

19. Տայան Ղ. «Լորտ Պայրըն ի Ս. Ղազար»: «Բազմավեպ», № 4, էջ 133—139:

20. Հ. Դ. Ս. «Համառոտ կենսագրական գիծեր Լորտ Պայրընի»: «Բազմավեպ», № 4, էջ 147—149:

21. Փեշիկյան Ե. «Լորտ Պայրընը հայոց մեջ»: «Բազմավեպ», № 4, էջ 157—160:

22. «Արձագանքներ Պայրընյան Հորեյանին»: «Բազմավեպ», № 4, էջ 186—188:

23. Արեյան Ս. «Բայրոն» (մահվան 100-ամյակի առթիվ): «Արեգ», № 10, էջ 598—601:

1925

24. «Լորտ Պայրըն և իր մահվան դարադարձը» (1824—1924): Թեոդիկ: «Ամենուն տարեցույց», էջ 319—325:

1932

25. Որբերյան Ռ. «Լորտ Պայրըն»: «Բազմավեպ», № 3, էջ 119—125, № 4, էջ 178—182, № 5, էջ 225—231, № 6—7, էջ 266—272, № 8—9, էջ 374—379:

1937

26. «Պայրընի հիշատակը փառավորված»: «Բազմավեպ», № 2—5, էջ 128 (Ստորագրված է՝ Խմբ.):

1938

27. «Ջորջ Գորդոն Բայրոն»: [Նշանավոր մարդկանց կյանքը]: «Բանվոր», 30 հունվարի:

28. «Ջորջ Գորդոն Բայրոն» (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ): «Խորհրդային Հայաստան», 30 հունվարի:
29. Թերզիբաշյան Վ. «Բայրոն»: «Գրական թերթ», 31 հունվարի:

30. Քանքանյան Ա. «Ջորջ Գորդոն Բայրոն»: «Պրոլետար», 28 հունվարի:

1939

31. Մորուս Ա. «Պայրենի և Ա. Ղազարու մասին»: Թարգմ. Հ. Ք.: «Բազմավեպ», № 1—2, էջ 34:

1941

32. Թումանյան Ն. «Հայկական բայրոնիզմի հարցերի շուրջը» (Բայրոնը և Թումանյանը): «Սովետական գրականություն», № 9—10, էջ 103—105:

33. Կարինյան Ա. «Բայրոնը և Թումանյանը»: «Սովետական դպրոց», 13 մայիսի:

34. Կարինյան Ա. «Բայրոնը և Ստենդալը»: «Գրական թերթ», 10 հունվարի:

35. «Նշանավոր մարդիկ հայ ժողովրդի կուլտուրայի մասին»: [Մ. Գորկի, Ն. Մառ, Բայրոն, Կիրպյոտին, Վ. Բրյուսով, Վ. Հյուգո]: «Ավանգարդ», 15 մայիսի:

1946

36. «Բայրոն»: [Գրական օրացույց]: «Գրական թերթ», 20 ապրիլի:

37. Պետրոսյան Է. «Բայրոնը և հայ կուլտուրան» (Բայրոնի Մխիթարյանների մոտ գնալու 130-ամյակի առթիվ): «Գրական թերթ», 10 օգոստոսի:

1947

38. «Նշանավոր մարդիկ Հայաստանի մասին»: [Յու. Վեսե-լովսկի, Ջ. Բայրոն, Անատոլ Ֆրանս, Վ. Բրյուսով]: «Ավան-գարդ», 6 փետրվարի:

39. Պետրոսյան Է. «Բայրոնը և հայ կուլտուրան» (Բայրոնի հայկական ուսումնասիրությունները): «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների», № 3, էջ 47—76:

1958

40. «Բայրոն»: [Մեր օրացույցը]: «Բանվոր», 23 հունվարի:

41. **Դաշտենց Խ.** «Բայրոնը սովորում է հայերեն» (Ջ. Բայրոնի ծննդյան 170-ամյակի առթիվ): «Գրական թերթ», 7 փետրվարի:

42. **Դաշտենց Խ.** «Բայրոնը սովորում է հայերեն» (Ջ. Բայրոնի 170-ամյակի առթիվ): «Լրաբեր» (Նյու Յորք), 18 մարտի:

43. **Նազարյան Ս.** «Ամման անգլիացին» (Բայրոնի ծննդյան 170-ամյակի առթիվ): «Երևան», 22 հունվարի:

44. **Ներսիսյան Լ.** «Բայրոն» (ծննդյան 170-ամյակի առթիվ): «Ավանգարդ», 23 հունվարի:

1959

45. **Արիստակեսյան Ա.** «Աշխարհահռչակ բանաստեղծն ու հայերը»: [Գրախոսական Խ. Դաշտենցի «Բայրոնը և հայերը» գրքի մասին]: «Սովետական Հայաստան», № 11, էջ 37—38:

46. **Թորոսյան Շ.** «Կարդացեք այս գիրքը»: [Գրախոսական Խ. Դաշտենցի «Բայրոնը և հայերը» գրքի մասին]: «Բանվոր», 18 սեպտեմբերի:

47. **Նորենց Վ.** «Բայրոնը և հայերը»: «Գրական թերթ», 7 օգոստոսի:

48. «**Նոր նյութեր Բայրոնի մասին**»: «Գրական թերթ», 10 հուլիսի:

1960

49. **Դաշտենց Խ.** «Թումանյանի թարգմանությունները Բայրոնից»: «Գրական թերթ», 20 մայիսի:

50. **Շտիկյան Ս.** «Բայրոնը և հայ իրականությունը»: «Սովետական գրականություն», № 2, էջ 163—165:

1962

51. **Խաչատրյան Ս.** «Բայրոնը հայոց կղզում» (Վենետիկ): «Զարթոնք» (Բելյուրթ), 19—21 ապրիլի:

1963

52. «**Բայրոնյան հուշեր**»: [Նրա Ս. Ղազար կղզում գտնված

ժամանակից]: «Երևան» (Սոֆիա), 9 օգոստոսի (Ստորագրված է՝ Գեղարվեստատեր):

53. **Բուդաղյան Ա.** «Ազատության ու բարեկամության երգիչը» (Բայրոնի ծննդյան 175-ամյակը): «Ավանգարդ», 24 հունվարի:

54. **Գաշտեց Խ.** «Բայրոնը և հայերը» (ծննդյան 175-ամյակի առթիվ): «Սովետական Հայաստան», 22 հունվարի:

55. **Գաշտեց Խ.** «Բայրոնը և հայերը» (ծննդյան 175-ամյակի առթիվ): «Լրաբեր» (Նյու Յորք), 5 փետրվարի:

56. **Հակոբյան Ս.** «Բայրոնը և սովեցիները» (Ջորջ Բայրոնի ծննդյան 175-ամյակի առթիվ): «Գրական թերթ», 25 հունվարի:

57. **Ղուկասյան Վ.** «Բայրոն» (ծննդյան 175-ամյակի առթիվ): «Հայաստանի աշխատավորուհի», № 1, էջ 13—15:

58. **Մամիկոնյան Հովհ.** «Ժողովուրդների ազատության ու անկախության երգիչը» (Ջորջ Բայրոնի ծննդյան 175-ամյակի առթիվ): «Սովետական Հայաստան», 22 հունվարի:

59. **Մարտիրոսյան Պ.** «Բայրոն» (ծննդյան 175-ամյակի առթիվ): «Պիոներ», № 1, էջ 24—25:

60. **Նարյան Մ.** «Նույն երգի երեք արձագանք» (Սաղմոսագրքի մշակումը Բայրոնի, Կոմիտասի և Թումանյանի կողմից): «Գրական թերթ», 20 հունվարի:

61. **Պետրոսյան Հ.** «Ջորջ Գորդոն Բայրոն» (ծննդյան 175-ամյակի առթիվ): «Գրական Ադրբեջան», Բաքու, № 1, էջ 102—104:

62. «Ջորջ Գորդոն Բայրոն» (ծննդյան 175-ամյակի առթիվ): «Բանվոր», 22 հունվարի:

63. «Ջորջ Գորդոն Բայրոն» (ծննդյան 175-ամյակի առթիվ): «Պղնձի համար», 23 հունվարի:

64. «Ջորջ Գորդոն Բայրոն» (ծննդյան 175-ամյակի առթիվ): «Սովետական գրականություն», № 1, էջ 89—90:

65. **Սուրենյան Ի.** «Հավերժ անմահ, հարազատ...» (Ջորջ Գորդոն Բայրոնի ծննդյան 175-ամյակի առթիվ): «Կալծ», 20 հունվարի:

66. **Սևան Հ.** «Ազատության մեծ երգիչը» (Բայրոնի ծննդյան 175-ամյակի առթիվ): «Երևան» (Սոֆիա), 8 փետրվարի:

1965

67. **Շահխաթունի Գ.** «Թանկարժեք ժողովածու»: [Գրախոսական Ջ. Բայրոնի «Երկերի ժողովածու» գրքի մասին]: «Բանվոր», 21 հոկտեմբերի:

68. «Ազատության մեծ երգիչը» (Բայրոնի կյանքի և գործունեության մասին): «Սովետական գրականություն», № 2, էջ 118—125:

69. Թորոսյան Լ. «Զորք Գորդոն Բայրոն» (ծննդյան 180-ամյակի առթիվ): «Բանվոր», 21 հունվարի:

70. Հայրապետյան Կ. «Լորդ Բայրոն և հայերը»: «Երևան» (Սոֆիա), 19,26 հունվարի:

1969

71. Վարդանյան Վ. «Հովհաննես Մասեհյանի ոչ շեքսպիրյան թարգմանությունները»: «Գարուն», № 11, էջ 60—64:

1970

72. Տոնապետյան Գ. «Լորտ Պայրոն»: «Հայրենիք», № 10, էջ 12—18:

1972

73. «Բայրոնի պոեմները հայերեն»: «Հայերենիքի ձայն», 1 մարտի:

1974

74. Ղազարոսյան Հ. «Բացելով պատմության 150-ամյա քողը» (Բայրոնի մահվան 150-ամյակի առթիվ): «Գրական թերթ», 24 մայիսի:

75. Ղազարոսյան Հ. «Նոր նյութեր Զ. Գ. Բայրոնի մասին»: «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 6, էջ 94—105:

76. Նազարյան Գ. «Խոռվքի և ընդվզումի երգիչը» (Զ. Բայրոնի մահվան 150-ամյակի առթիվ): «Հայրենիքի ձայն», 1 մայիսի:

77. Նազարյան Գ. «Պոետիկական մտքի Պրոմեթևսը» (Զ. Բայրոնի մահվան 150-ամյակի առթիվ): «Ավանգարդ», 19 մայիսի:

78. «Զորք Գորդոն Բայրոնի նամակների և օրագրերի» երկու հատորը պրոֆ. Լևիի Մարչանդի խմբագրությամբ, Զոն Մըրեի հրատարակչության կողմից: «Սովետական գրականություն», № 7, էջ 169:

79. **Փարթամյան Վ.** «Բայրոնը և հայ գրականությունը» (Բանաստեղծի մահվան 150-ամյակի առթիվ): «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 3, էջ 87—92:

80. **Փարթամյան Վ.** «Եվս մի պոեմ Բայրոնից» («Լարա»-ի թարգմանության առթիվ): «Գրական թերթ», 7 նոյեմբերի:

81. **Փուշքիլը Ի.** «Պայրոն և հայ մշակույթը»: «Զարթոնք» (Բեյրութ), 18 դեկտեմբերի:

1975

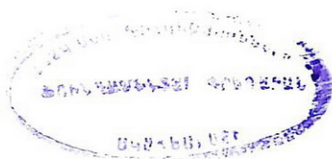
82. **Հովսեփյան Ա.** «Բայրոնը և հայերը» (Հոշակավոր գրողի նամականու մասին): «Սովետական գրականություն», № 4, էջ 154—159:

1977

83. «Տարաբախտ բանաստեղծը» (Լորտ Պայրոն, 1788—1824): «Զարթոնք», (Բեյրութ), 13 օգոստոսի:

1983

84. **Իշխանյան Վ.** «Հայաստանի և հայերի մասին...»: «Հայրենիքի ձայն», 20 հուլիսի:

Առաջարան.....	5
Բայրոնը Հայաստանի և հայերի մասին. (Հատվածներ նամակներից).....	17
Հավելված.....	31
Foreword.....	37
Buron about Armenia and Armenians (Extracts from the Letters).....	43
Appendix.....	54
Предисловие.....	59
Байрон об Армении и армянах (Отрывки из писем).....	67
Приложение.....	83
Մատենագիտություն.....	89
I. Բայրոնի երկերի հայերեն հրատարակությունները.....	89
1. Առանձին գրքերով.....	89
2. Ժողովածուներում.....	91
3. Պարբերական մամուլում.....	94
II. Հայ մամուլը Բայրոնի մասին.....	101
1. Առանձին գրքերով.....	101
2. Ժողովածուներում.....	101
3. Պարբերական մամուլում.....	103

ՀՍՍՀ Գրքասերների ընկերություն

Բայրոն

Էջեր նամակներից

Общество книголюбов Армении

Байрон

Страницы из писем

(На армянском, английском и русском языках)

Издательство «Советакан грох» 1986

Խմբագիր՝ Ա. Գ. Գրիգորյան

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Բ. Յուզբաշյան

Նկարիչ՝ Հ. Կ. Մնացականյան

Գեղ. խմբագիր՝ Ա. Վ. Գասպարյան

Տեխ. խմբագիր՝ Ա. Ա. Մովսիսյան

Վերատպող սրբագրիչ՝ Բ. Յու. Արյան

Հանձնված է շարվածքի 15. 09. 85 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 5. 02. 86 թ.: Ֆորմատ՝ 70 x 90¹/₃₂:
Թուղթ՝ օֆսեթ 4,09, պալմ. տպ. մամ., 4,2 պալմ. ներկ. թերթ.,
3,6 հրատ. մամ. + 2 ներդիր.: Պատվեր՝ 3068: ՎՖ 04012: Տպաքա-
նակ՝ 5000: Գինը՝ 50 կոպ.:

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տեղյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван — 9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի
և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի
ԳՈՒՆԱՎՈՐ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏՊԱՐԱՆ,
Երևան—82, Ադմիրալ Խաակովի պող. 48:

ТИПОГРАФИЯ ЦВЕТНОЙ ПЕЧАТИ

Госкомитета по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли Армянской ССР.
Ереван — 82, пр. Адмирала Исакова, 48.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0061384

A $\frac{T}{18196}$